

Γεωγραφίες

Αρ. 21 (2013)

Γεωγραφίες, Τεύχος 21, 2013

ΕΞΑΜΗΝΙΑΙΑ ΕΚΔΟΣΗ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ

ΑΝΟΙΞΗ 2013 - ΤΕΥΧΟΣ 21

Η DOREEN MASSEY ΕΠΙΤΙΜΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑΣ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ,
ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ

ΣΤΕΓΑΣΤΙΚΟΙ ΔΙΑΧΩΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΧΩΡΙΚΟΙ ΜΕΤΑΣΧΗΜΑΤΙΣΜΟΙ ΤΩΝ ΜΗΤΡΟΠΟΛΕΩΝ
ΑΘΗΝΑΣ ΚΑΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ • ΑΣΤΙΚΟΠΟΙΗΣΗ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΟ-ΑΛΒΑΝΙΚΗ ΜΕΘΩΡΙΟ
ΕΔΑΦΙΚΗ ΣΥΝΟΧΗ ΣΤΗΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΝΩΣΗ

**ΑΝΑΓΟΡΕΥΣΗ ΤΗΣ DOREEN MASSEY ΣΕ
ΕΠΙΤΙΜΗ ΔΙΔΑΚΤΟΡΑ ΤΟΥ ΤΜΗΜΑΤΟΣ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ, ΧΑΡΟΚΟΠΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ,
ΝΟΕΜΒΡΙΟΣ 2012**

-

Αναγόρευση της Ντορήν Μάσσεϋ (Doreen Massey) σε Επίτιμη Διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου

Ιστορικό

Η Γενική Συνέλευση του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου στη συνεδρία 139/05.04.2012, έπειτα από σχετική πρόταση του καθηγητή του Τμήματος Κωστή Χατζημιχάλη, ενέκρινε την απονομή του τίτλου της Επίτιμης Διδάκτορας του Τμήματος στην Ντορήν Μάσσεϋ (Doreen Massey, Ομότιμη Καθηγήτρια στο Open University του Ηνωμένου Βασιλείου). Η εκδήλωση έγινε στην αίθουσα τελετών του πανεπιστημίου τη Δευτέρα, 12 Νοεμβρίου 2012. Εκτός από την τιμητική εκδήλωση στο Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, η Ντορήν, με πρωτοβουλία υποψηφίων διδασκτόρων του Τμήματος Γεωγραφίας και του Τομέα Πολεοδομίας και Χωροταξίας της Σχολής Αρχιτεκτόνων, επισκέφτηκε την Ακαδημία Πλάτωνος την Κυριακή, 11 Νοεμβρίου 2012. Από την επίσκεψη αυτή προέρχεται και η συνέντευξη που ολοκληρώνει το αφιέρωμα.

Η Ντορήν Μάσσεϋ, γεννημένη στο Μάντσεστερ του Ηνωμένου Βασιλείου, μετά τη συνεργασία της με το Center for Environmental Studies (1968-1986) και την παράλληλη απασχόληση στο Τμήμα Γεωγραφίας του LSE (1980-1982), εκλέχτηκε καθηγήτρια στο Τμήμα Γεωγραφίας του Open University το 1982, όπου και παρέμεινε μέχρι τη συνταξιοδότησή της το 2010. Στο Open University ήταν για πολλά χρόνια πρόεδρος (1982-1993) και συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός δυναμικού πυρήνα διδασκόντων και ερευνητών, καθώς και στη συγγραφή πολλών καινοτόμων διδακτικών βιβλίων. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1970, η δουλειά της είχε σημαντική επιρροή στη διεθνή γεωγραφική σκέψη και πρακτική για το χώρο, και το 1998 της απονεμήθηκε το βραβείο Prix International Vautrin Lud (το «Νόμπελ της Γεωγραφίας») για τη συνολική προσφορά της στην επιστήμη.

Συγγραφέας και επιμελήτρια 28 βιβλίων, εκ των οποίων πέντε έχουν μεταφραστεί και στα Πορτογαλικά, Ιταλικά, Ισπανικά, Φιλανδικά και Ελληνικά, καθώς και πλέον των 200 άρθρων σε περιοδικά, προσκεκλημένη σε διαλέξεις και σεμινάρια σε όλο τον κόσμο, είναι γνωστή και στο Χαροκόπειο, το οποίο έχει επισκεφτεί και έχει δώσει διαλέξεις το 1997, το 2000 και το 2005. Έχει επίσης συμμετάσχει σε σεμινάρια στο ΑΠΘ και στο ΕΜΠ το 1992, και στην Ερμούπολη της Σύρου το 1995. Στη συνέχεια παρατίθενται οι τιμητικές διακρίσεις και οι εκδόσεις έργων της στη ελληνική γλώσσα.

Τιμητικές Διακρίσεις:

- 1987 Επίτιμο μέλος του Colegio Mexicano de Geografos y Posgraduados.
- 1994 Απονομή του Victoria Medal of the Royal Geographical Society.
- 1998 Απονομή του Prix Vautrin Lud («Nobel de Géographie»).

- 1999 Ιδρυτικό μέλος της Academy of Learned Societies in the Social Sciences.
 2000 Συνεργασία με τη Royal Society of Arts.
 2001 Επίτιμη συνεργάτης στο St. Hugh's College, Oxford University.
 2002 Συνεργασία με τη British Academy.
 2003 Anders Retzius Medal in Gold, απονομή από τη Swedish Society of Anthropologists and Geographers.
 2003 Centenary Medal of Royal Scottish Geographical Society.
 2006 Επίτιμη DSc, Edinburgh University
 2006 Επίτιμη DLitt, National University of Ireland.
 2008 Επίτιμη Αντιπρόεδρος της Geographical Association.
 2009 Επίτιμη Doctor of Letters, University of Glasgow.

Βιβλιογραφία της Doreen Massey στα ελληνικά

- Συνέντευξη της D. Massey στο περιοδικό *ANTI* (4.7.1985) με θέμα: «Αγορά εργασίας, τοπική αυτοδιοίκηση και οργάνωση του χώρου».
- Mc Dowell L. και Massey D. (1992), «Ένας χώρος για τις γυναίκες», μτφρ. Ντ. Βαίου, στο Χατζημιχάλης Κ. (επιμ.), *Περιφερειακή Ανάπτυξη και Πολιτική. Κείμενα από τη διεθνή εμπειρία*, Αθήνα: Εξάντας, σελ. 111-125.
- Massey D. (1995), «Η παγκοσμιότητα του τοπικού», μτφρ. Γ.Παρασκευόπουλος, *Νέα Οικολογία* 134, σελ. 56-61.
- Massey D. και Allen J. (2001) (επιμ.), *Η Γεωγραφία έχει Σημασία!*, μτφρ. Κ. Παυλογεωργάτου, Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο.
- Massey D. (2001), *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, μτφρ. Α. Πατσού, Αθήνα: Τμήμα Αρχιτεκτόνων ΕΜΠ.
- Συνέντευξη της D. Massey στο περιοδικό *Γεωγραφίες* 1/2001, με θέμα τις πρόσφατες εργασίες της.
- Massey D. (2008), *Για το χώρο*, μτφρ. Ι. Μπιλιμπή, Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.

ΕΠΑΙΝΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ DOREEN MASSEY

Του Κωστή Χατζημιάλη¹

Είναι μεγάλη χαρά που έχουμε σήμερα μαζί μας, για άλλη μια φορά, την καθηγήτρια Doreen Massey. Στη συγκυρία της βαθιάς και πολύπλευρης κρίσης που βιώνουμε ως κοινωνία, ως δημόσιο πανεπιστήμιο, αλλά και ως Τμήμα Γεωγραφίας, η παρουσία της εδώ είναι έμπρακτη συμπαράσταση και αλληλεγγύη. Τιμώντας στο πρόσωπό της τη γεωγράφο, την καθηγήτρια, τη φεμινίστρια και την αριστερή δημόσια διανοούμενη, το Τμήμα Γεωγραφίας του Χαροκοπέιου Πανεπιστημίου τιμά και τον εαυτό του. Όπως της αρέσει να σημειώνει, η τιμή που της αποδίδεται σήμερα είναι σχεσιακή: περιλαμβάνει την αποδοχή του επαίνου και την ανταπόδοσή του, κάτι που έχει υλοποιήσει άμεσα με την παρουσία της στο Τμήμα και γενικότερα στην Ελλάδα και, έμμεσα, με το έργο της, ιδιαίτερα αυτό που έχει μεταφραστεί στα ελληνικά.

Σε πρόσφατη τηλεοπτική συνέντευξη στο Κέντρο Πολιτισμού της Βαρκελώνης και στην ερώτηση τι σημαίνει γι' αυτήν ο δημόσιος χώρος, η Doreen απαντά, σε ελεύθερη δική μου μετάφραση, ότι:

«...είναι μια αρένα, ώστε να συγκροτηθεί μέσω διαβουλεύσεων ο συλλογικός χώρος. Ο δημόσιος χώρος υπόκειται σε γεωμετρικές δυνάμεις, με συμφωνίες και αντιδικίες, αλλά πάντα προϋποθέτει συλλογική χρήση και όχι ατομική. Καθήκον μας ως προοδευτικοί γεωγράφοι και δραστήριοι πολίτες είναι η ανάδειξη των δημοκρατικών πτυχών συγκρότησης του δημόσιου ως συλλογικού χώρου, χωρίς αποκλεισμούς και διακρίσεις».

Ας κρατήσουμε μερικές έννοιες-κλειδιά από τα παραπάνω: τη διαφορά μεταξύ δημόσιου και συλλογικού, τη διαβούλευση, τις γεωμετρικές δυνάμεις, το χώρο χωρίς αποκλεισμούς και διακρίσεις. Είναι έννοιες που διατρέχουν το σύνολο του έργου της, χαρακτηρίζουν την προσωπική της ζωή και μας εισάγουν στην πολύπλευρη προσωπικότητα που τιμούμε σήμερα. Δεν είναι φυσικά δυνατό να συνοψίσω σε μια σύντομη παρουσίαση τη δραστηριότητά της από το 1960 μέχρι σήμερα. Θα αναφερθώ συνοπτικά και επιλεκτικά σε ορισμένες δημοσιεύσεις, στην εμπειρία της ως καθηγήτρια στο Open University (OU) και στη δράση της ως πολιτικά ενεργή πολίτης και φεμινίστρια-ακτιβίστρια, μέσα και έξω από θεσμούς.

Η Doreen Barbara Massey γεννήθηκε στο Μάντσεστερ, σε μία από τις δύσκολες εργατικές συνοικίες με μεγάλη πυκνότητα εργατικών κατοικιών. Οι φιλεργατικές κοινωνικές πολιτικές του μεταπολεμικού Ηνωμένου Βασιλείου της επέτρεψαν να ολοκληρώσει τη μέση εκπαίδευση σε καλά σχολεία μέχρι το Πανεπιστήμιο της Οξφόρδης όπου σπούδασε γεωγραφία. Στην Οξφόρδη, βιώνοντας την ταξική και έμφυλη διαφορά με τους ελίτ συμφοιτητές της, ριζοσπαστικοποιείται και αρχίζει να δραστηριοποιείται πολιτικά και φεμινιστικά. Η πρώτη της εργασία είναι στο Center for Environmental Studies (CES) στο Λονδίνο, τη σημαδιακή χρονιά του 1968, όπου ασχολείται με τον περιφερειακό προγραμματισμό και την εφαρμογή μοντέλων βιομηχανικής χωροθέτησης.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1970, πηγαίνει για μεταπτυχιακές σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Πενσυλβάνιας στις ΗΠΑ. Η επιστροφή της στο Λονδίνο στο

¹ Ομότιμος Καθηγητής, Τμήμα Γεωγραφίας, Χαροκόπειο Πανεπιστήμιο, hadjimichalis@hua.gr.

CES συμπίπτει με τις απαρχές της αποβιομηχάνισης του Ηνωμένου Βασιλείου και σηματοδοτεί για την ίδια μια στροφή προς ριζοσπαστικές προσεγγίσεις της βιομηχανικής χωροθέτησης. Το 1973 δημοσιεύει στο *Antipode* το κλασικό κείμενο «Towards a critique of industrial location theory» και ακολουθούν τρία βιβλία σε συνεργασία με τον Richard Meegan σχετικά με τη βιομηχανική αναδιάρθρωση και τις χωρικές ανισότητες. Οι εργασίες αυτές συνέβαλαν σημαντικά στον επαναπροσδιορισμό των ζητημάτων γύρω από τα οποία αρθρώνεται η γεωγραφική συζήτηση (στο Ηνωμένο Βασίλειο, και όχι μόνο), αναδεικνύοντας την εργασία (και την έλλειψή της) ως σημαντικό παράγοντα για την κατανόηση και ερμηνεία των περιφερειακών ανισοτήτων. Στη συζήτηση αυτή, σταθμό αποτελεί το βιβλίο της *Spatial Divisions of Labour* (Massey 1984 [β' έκδοση 1995]), όπου επεξεργάζεται περαιτέρω τις χωροθετικές επιλογές των επιχειρήσεων από μια οπτική με επίκεντρο την εργασία (και τις διαφορετικές μορφές της), εισάγοντας την έννοια του *χωρικού καταμερισμού της εργασίας*. Χρησιμοποιεί μια «γεωλογική μεταφορά», όπως έχει αποκληθεί, για να αναφερθεί στις διαδοχικές φάσεις ανάπτυξης μιας περιφέρειας –οι οποίες αποτυπώνονται σαν γεωλογικά στρώματα– με βάση το ιστορικά διαμορφωμένο παραγωγικό της παρελθόν και τις μεταβολές του ρόλου της στον χωρικό καταμερισμό της εργασίας. Οι κοινωνικές σχέσεις, όπως υποστηρίζει η ίδια, δεν αναπτύσσονται απλώς στο χώρο, αλλά αποτελούν φορείς και παραγωγούς χωρικών σχέσεων. Το βιβλίο σήμανε αλλαγή παραδείγματος στην οικονομική γεωγραφία και, όπως υπογραμμίζει ο Phelps (2008: 83):

«...Αποτελεί ταυτόχρονα μια κριτική στη θεωρία της χωροθέτησης και της υπάρχουσας οικονομικής γεωγραφίας και μια νέα προσέγγιση για να αντιληφθούμε την άνιση οικονομική ανάπτυξη. Πρόκειται για ένα θεωρητικό επίτευγμα και ταυτόχρονα για μια εμπειρική και αναλυτική διερεύνηση της συγκεκριμένης θεωρητικής προσέγγισης».²

2 Δική μου μετάφραση.

Μετά από μια σύντομη παραμονή στο τμήμα γεωγραφίας του Berkeley, το 1982 εκλέγεται καθηγήτρια στο Open University όπου, όπως η ίδια λέει σε μια συνέντευξη (Massey 1998: 85), «πίστευα ότι ήταν ένα μέρος όπου θα μπορούσα να είμαι διανοούμενη, δασκάλα και ερευνήτρια, χωρίς να βρίσκομαι μέσα σε ένα πιο τυπικό πανεπιστήμιο». Στο Τμήμα Γεωγραφίας ήταν για πολλά χρόνια πρόεδρος και συνέβαλε στη διαμόρφωση ενός δυναμικού πυρήνα διδασκόντων και ερευνητών/τριών, καθώς και στη συγγραφή πολλών καινοτόμων διδακτικών βιβλίων. Τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά του Open University επίσης σημαίνουν μια πρόκληση και μια δέσμευση για τη γεωγραφία της Massey. Οι προπτυχιακοί φοιτητές έχουν ιδιαίτερα χαρακτηριστικά: αφού πρόκειται για εξ αποστάσεως εκπαίδευση, συχνά μιλάμε για φοιτητές που δεν διαθέτουν μια συγκεκριμένη δυναμική σπουδών, και κατά, κύριο λόγο, αποτελούν εξαιρετικά διαφορετικές και διάσπαρτες περιπτώσεις. Μπορεί να είναι νοικοκυρές, άνεργοι, έγκλειστοι σε φυλακές ή ακόμα και στρατιώτες στα υποβρύχιά τους. Άτομα που δύσκολα θα μπορούσαν να είχαν πρόσβαση σε οποιοδήποτε από τα άλλα βρετανικά πανεπιστήμια με υποχρεωτικές παρουσίες. Έτσι, ο διδακτικός προγραμματισμός που αναπτύχθηκε από τη Massey αποσκοπεί να γοητεύσει τους φοιτητές ώστε να μελετούν και να ενδιαφέρονται για τη γεωγραφία. Γι' αυτό το λόγο η δημιουργία των εγχειριδίων σε απλή και κατανοητή γλώσσα με πολλά παραδείγματα και, παράλληλα, η δημιουργία των προγραμμάτων του ραδιοφώνου και της τηλεόρασης που συνοδεύουν τα βιβλία έχουν

ουσιαστική σημασία για να προσεγγίσει αυτό το τόσο ποικίλο και τόσο απαιτητικό φοιτητικό κοινό. Σε συνεργασία με τον John Allen και τους άλλους συναδέλφους στο Open University έχουν συντάξει μερικά λαμπρά εγχειρίδια-κλειδιά όπως τα: *Geography Matters!* (1984, και στα ελληνικά το 2001 από το ΕΑΠ), *The Economy in Question* (1988), *Geographical Worlds* (1986), *Uneven Re-Development: Cities and Regions in Transition* (1988). Πολλά από τα κείμενα και video του Open University χρησιμοποιούμε και στο Τμήμα μας.

Η Massey επενδύει στο σύνολο της γεωγραφικής γνώσης από τις πιο περίπλοκες διεργασίες της φυσικής γεωγραφίας μέχρι τις πιο εκλεπτυσμένες έννοιες και διαδικασίες της οικονομικής, πολιτικής και κοινωνικής γεωγραφίας. Παρά το γεγονός ότι είναι αναγνωρισμένη ως οικονομική και πολιτική γεωγράφος, έχει ευρύτατες γνώσεις γεωμορφολογίας, κλιματολογίας και υδρολογίας, και είναι βαθιά γνώστρια των drumlins, αυτών των ιδιόμορφων ανάγλυφων σχηματισμών παγετώδους προέλευσης. Είναι επίσης γνωστή η προσπάθειά της για τη γεφύρωση του, περιττού για την ίδια, χάσματος μεταξύ φυσικής και ανθρώπινης γεωγραφίας. Υποστηρίζει όμως ότι ακόμα κι αυτή τη φυσική γεωγραφία πρέπει να την αντιληφθούμε στο πλαίσιο της κοινωνίας και του κοινωνικού, σε ένα πολιτικό και οικονομικό πλαίσιο, αλλιώς δεν κάνουμε γεωγραφία αλλά γεωλογία.

Το 1991, δυο χρόνια μετά τη πτώση του Τείχους του Βερολίνου και στην απαρχή της βίαιης έκρηξης των ιδιαιτεροτήτων του τόπου (εθνική καθαρότητα, διάλυση της Γιουγκοσλαβίας και της ΕΣΣΔ) και της ανάδυσης εθνικισμών και τοπικισμών, η Massey δημοσίευσε το κείμενο «A Global Sense of Place». Ένα μη επιστημονικό άρθρο, με την αυστηρή έννοια, το οποίο φιλοδοξούσε να γνωρίσει στο ευρύτερο κοινό την έννοια των τόπων ως παραγόμενων σχεσιακά, των οποίων η ιδιαιτερότητα δεν είναι το αποτέλεσμα της απομόνωσης και της κλειστότητας, αλλά των σχέσεων με άλλους τόπους. Το κείμενο αυτό έχει μεγάλη απήχηση και

έχει μεταφραστεί σε πολλές γλώσσες, μεταξύ των οποίων και στα ελληνικά. Ασκεί έντονη κριτική στις παραδοσιακές αντιλήψεις, γεωγραφικές και μη, οι οποίες συνδέουν την ταυτότητα ενός τόπου με υποθέσεις περί αυθεντικότητας, μοναδικότητας και περιχαράκωσης. Υπογραμμίζει με πολλά παραδείγματα από τη δική της γειτονιά στο Λονδίνο, το Kilburn, ότι οι τόποι έχουν όντως χαρακτήρα, ταυτότητα και ατμόσφαιρα, αλλά αυτά δεν προέρχονται μόνο από εσωτερικά και αποκλειστικά τοπικά χαρακτηριστικά αλλά και από τις σχέσεις και ανταλλαγές με άλλους μακρινούς τόπους, με την παρουσία και συγκατοίκηση με τους «Άλλους» που ζουν και εργάζονται στο Kilburn. Απόψεις ενάντια σε τοπικιστικές, εθνικιστικές και ρατσιστικές προσεγγίσεις, τόσο επίκαιρες και στη δική μας Αθήνα.

Ιδιαίτερα σημαντική είναι η έκδοση του βιβλίου *Space, place and gender* το 1994. Παρόλο που τα περισσότερα κείμενα που περιλαμβάνει είχαν δημοσιευτεί και παλιότερα, στο βιβλίο αυτό αναπτύσσεται με ιδιαίτερα συγκροτημένο και προσιτό τρόπο μια επιχειρηματολογία, την οποία η Massey επεξεργάζεται σταδιακά από τη δεκαετία του 1970, για το χώρο και τον τόπο. Όπως τονίζουμε στο βιβλίο με την Ντίνα Βαΐου (βλ. Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012), σημαντική συνεισφορά στην επιχειρηματολογία αυτή είναι η οπτική του φύλου στη μελέτη του χώρου και του τόπου. Όπως η ίδια έχει αναφέρει, αν και δραστηριοποιείται πολιτικά ως φεμινίστρια από τη δεκαετία του 1960, για ένα μεγάλο διάστημα αναρωτιόταν «πώς να εντάξει το φεμινισμό» στη δουλειά της. «Ανέφερα τις γυναίκες, έκανα σκληρά σχόλια για τους άνδρες, έκανα όλα αυτά τα κλασικά πράγματα, αλλά δεν έβαζα μια φεμινιστική θεωρία στη δουλειά μου. Οι συζητήσεις στις οποίες συμμετείχα στο γυναικείο κίνημα δεν είχαν σχέση με όσα συζητούνταν στη φεμινιστική γεωγραφία» (Massey 1998: 87). Έτσι, οι προβληματισμοί του φεμινισμού εισάγονται στη δουλειά της όταν προβληματοποιείται η έννοια του φύλου ως αναφορά στις γυναίκες (και ιδίως σε γυναίκες με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά και επιλογές ζωής) και συνδέεται με τη συζήτηση για τη σεξουαλικότητα και την ταυτότητα. Μέσα από την οπτική αυτή, που επιτρέπει σύνθετες και αντι-ουσιακρατικές αναλύσεις για τη σχέση φύλου και χώρου, επανεξετάζει τους τρόπους με τους οποίους συγκροτείται ο τόπος και ο χώρος, καθώς και τη σημασία τους για την κατανόηση του φύλου και των έμφυλων σχέσεων.

Παράλληλα με την ακαδημαϊκή και ερευνητική της δραστηριότητα, έχει ενεργό παρουσία, με αρθρογραφία, συνεντεύξεις, εκπομπές στο ραδιόφωνο και την τηλεόραση, σε μια σειρά θέματα που απασχόλησαν τον δημόσιο διάλογο στη Μεγάλη Βρετανία σε μεταβαλλόμενες συγκυρίες (αποβιομηχάνιση και ανεργία, περιφερειακή πολιτική, ζητήματα τοπικής ανάπτυξης, κ.ά.). Στα μέσα της δεκαετίας του 1980, προσκαλείται από την τότε κυβέρνηση των Σαντινίστας στη Νικαράγουα, ως σύμβουλος σε θέματα τοπικής και περιφερειακής ανάπτυξης (βλ. το σχετικό βιβλίο της: Massey 1987). Την ίδια περίοδο συμμετέχει και στο Greater London Enterprise Board (GLEB), μια μονάδα που συγκροτήθηκε στο πλαίσιο της Μητροπολιτικής Διοίκησης του Λονδίνου, με αντικείμενο τη διαμόρφωση μιας στρατηγικής για τη βιομηχανική αναδιάρθρωση υπέρ των εργαζομένων (βλ. συνέντευξη στο *ANTI*, 1986). Είναι τακτική συνεργάτιδα πολλών εφημερίδων και περιοδικών, και από το 1996, μαζί με τους Stuart Hall και Michael Rustin, είναι εκδότρια του πολιτικού/πολιτιστικού περιοδικού *Soundings*.

Όταν το Εθνικό Αφρικανικό Κογκρέσο ήρθε στην εξουσία στη Νότια Αφρική, το 1994, προσκάλεσε τη Massey και δυο ακόμη αγγλίδες καθηγήτριες να συμμε-

τάσχουν στη συγκρότηση των ερευνητικών ομάδων που θα συνέβαλαν στον μακροοικονομικό σχεδιασμό. Οι τρεις τους δούλεψαν μαζί με την Πρόεδρο του Κοινοβουλίου της Νοτίου Αφρικής και συνέταξαν μια σειρά από αναφορές που κατέληξαν σε προτάσεις φεμινιστικής παρέμβασης στα οικονομικά αναπτυξιακά σχέδια. Η δεύτερη δραστηριότητα της Massey στη Νότια Αφρική ήταν να συζητήσει με διαφορετικούς ανθρώπους για προβλήματα περισσότερο γεωγραφικά: τη συγκρότηση και το νέο ρόλο των περιοχών και την αποκέντρωση της χώρας. Το θέμα ήταν περίπλοκο γιατί μέχρι εκείνη τη στιγμή ο χωρισμός σε περιοχές (με τη μορφή των Bantustan) θεωρείτο καθαυτό μέρος του Απαρτχάιντ.

Το 2005 και το 2009 κυκλοφορούν δυο ακόμη βιβλία-σταθμοί: το *For Space* (στα ελληνικά το 2009) και το *World City*. Στο πρώτο οργανώνει και συστηματοποιεί μεγάλο μέρος των θεωρητικών και επιστημονικών προτάσεων οι οποίες υπήρχαν στη δουλειά της τα προηγούμενα χρόνια και έχουν αναδείξει το χώρο και τη χωρικότητα, όπως και τη σχέση τους με τα καινούργια κοινωνικά κινήματα. Στο δεύτερο, βασιζόμενη στην πολυετή εμπειρία αλλά και στράτευση σε ζητήματα της ανάπτυξης του Λονδίνου, εισάγει την έννοια της *γεωγραφικής ευθύνης* και υποστηρίζει ότι η χρηματική και οικονομική επιτυχία της πόλης σχετίζεται με την αυξανόμενη ανέχεια και ανισότητα στον κόσμο, στο ΗΒ αλλά και στο εσωτερικό της μητρόπολης.

Ο τίτλος του βιβλίου της *Για το Χώρο* νομίζω ότι έχει άμεση αναφορά στον Αλτουσέρ και στο έργο *Για τον Μαρξ*. Όπως υποστηρίζει, η επαφή της με το έργο του Αλτουσέρ την βοήθησε να ξεπεράσει την ουσιοκρατία που υπάρχει σε πολλά κείμενα του Μαρξ και να αναπτύξει φιλοσοφικές και πολιτικές ιδέες που επηρεάστηκαν από άλλους στοχαστές, όπως ο Αντόνιο Γκράμσι, και σύγχρονους της, όπως ο Stuart Hall, η Chantal Mouffe, ο Ernesto Laclau και ο Michael Rustin. Τρία σημαντικά σημεία αναδεικνύονται στις σελίδες του βιβλίου:

1. Ο χώρος είναι προϊόν αλληλεξαρτήσεων, συγκροτείται μέσω αλληλεπιδράσεων από το παγκόσμιο ως το τοπικό. Με την έννοια αυτή, ο χώρος και η χωρικότητα είναι αναπόσπαστο μέρος και προϊόν της διαδικασίας συγκρότησης ταυτοτήτων, όπως και πολιτικών υποκειμένων.

2. Ο χώρος είναι η σφαίρα της δυνατότητας να υπάρχει πολλαπλότητα, να συνυπάρχουν ξεχωριστές τροχιές, να υπάρχουν περισσότερες από μία φωνές/εκδοχές για «την πραγματικότητα». Η χωρικότητα είναι μία από τις συνιστώσες συγκρότησης της διαφοράς, η οποία δεν επιτρέπει να θεωρούμε τη ματιά της Δύσης συνολική και καθολική.

3. Ακριβώς εξαιτίας των παραπάνω, ο χώρος δεν είναι ποτέ μια παγιωμένη οντότητα ή ένα κλειστό σύστημα, βρίσκεται συνεχώς «εν τω γίνεσθαι». Από μια τέτοια οπτική, το μέλλον αναδύεται ως «ανοικτό», χωρίς δηλαδή να υπάρχει μια προδιαγεγραμμένη ή γνωστή κατεύθυνση προόδου, ανάπτυξης, εκσυγχρονισμού, πράγμα που απαιτεί διαφορετικές προσεγγίσεις της πολιτικής (βλ. Βαΐου και Χατζημιχάλης 2012).

Στο *World City* αναλύει τη δεσπόζουσα οικονομική θέση του Λονδίνου στο Ηνωμένο Βασίλειο αλλά και στον κόσμο, και υπογραμμίζει ότι το Λονδίνο έγινε μια πλούσια μητρόπολη του παγκόσμιου καπιταλισμού έχοντας εγκαθιδρύσει ένα πλέγμα σχέσεων και έναν έλεγχο ροών σε παγκόσμιο επίπεδο, παλαιότερα ως το κέντρο μιας αποικιοκρατικής αυτοκρατορίας και σήμερα ως κόμβος των χρηματοπιστωτικών δικτύων. Αυτά δημιουργούν μια ευθύνη στο Λονδίνο και στις ελίτ

που ελέγχουν μέσω των γεωμετριών δύναμης τα δίκτυα και τις ροές. Οι έντονες ανισότητες με το Βορρά του Ηνωμένου Βασιλείου και η άνιση γεωγραφικά ανάπτυξη με τον υπόλοιπο κόσμο δεν είναι ανεξάρτητες από τη διαρκή ευημερία της λονδρέζικης ελίτ και συγκεκριμένων περιοχών στο εσωτερικό του Λονδίνου. Τα άυλα παγκοσμιοποιημένα χρηματοπιστωτικά δίκτυα δεν μπορούν να λειτουργήσουν αν δεν είναι γειωμένα σε τόπους όπως το Λονδίνο. Δεν θα μπορούσαν να είναι παγκόσμια αν δεν είναι συγχρόνως και τοπικά. Μέσα από αυτές τις παρατηρήσεις μας καλεί να αναρωτηθούμε, όχι μόνο πώς ο κόσμος έχει υποταχθεί στην παγκοσμιοποίηση (δηλαδή στην παγκόσμια καπιταλιστική οικονομία), αλλά και πώς έχουμε αποδεχτεί τον κυρίαρχο Λόγο και τις διηγήσεις περί παγκοσμιοποίησης ως μοναδικές αλήθειες.

Μετά την έκδοση του *For Space*, στις πολιτικές δυσκολίες της εποχής προστέθηκαν οι αμφιβολίες σχετικά με την αναγκαιότητα και τη δυνατότητα να εξακολουθήσει να έχει ένα διαπρεπή ρόλο στο πανεπιστήμιο ή να επιλέξει μια ήρεμη και πρόωρη συνταξιοδότηση. Την εποχή εκείνη, το 2007, της έρχεται μια αναπάντεχη πρόσκληση να επισκεφθεί τη Βενεζουέλα και να συμμετέχει στους προβληματισμούς για την ανασυγκρότηση της χώρας. Η έκπληξή της γίνεται εντονότερη –όπως γράφει η ίδια στο «When Theory meets Politics» στο *Antipode* το 2008–, όταν ένα τεράστιο πανό σε κεντρικό δρόμο του Καρακάς έχει το σύνθημα «La Nueva Geometría del Poder» (Η Νέα Γεωμετρία της Δύναμης). Μια έννοια με την οποία ασχολείται τα τελευταία χρόνια και την έχει αναπτύξει δημόσια, την οποία βλέπει τώρα ως πολιτικό σύνθημα, να έχει ταξιδεύσει και να έχει επανα-επεξεργαστεί σε άλλους τόπους. «Πώς απευθύνεσαι σε ευρύτερα ακροατήρια;», αναρωτιέται στο παραπάνω κείμενο. Πώς αντιλαμβάνεσαι το ρόλο του δημόσιου διανοούμενου; Και πώς αποφεύγεις τις δυσκολίες της θέσης και του ρόλου σου; Ευρύτερα πολιτικά ερωτήματα τα οποία βρίσκονται στον πυρήνα της γεωμετρία δύναμης, με την τριπλή έννοια της δύναμης επιβολής, της εξουσίας ως θεσμού και του κοινωνικοχωρικού ελέγχου.

Η γραφή, ο λόγος και η επαφή που έχει κάποιος μαζί της είναι απλός και μη εξεζητημένος. Χρησιμοποιεί συχνά προσωπικές εμπειρικές παρατηρήσεις από την καθημερινότητα που συνδυάζονται με πολιτικές και φιλοσοφικές έννοιες για να καταλήξουν σε πρωτότυπες γεωγραφικές παρατηρήσεις. Η μέθοδος αυτή υλοποιεί με τον καλύτερο τρόπο το φεμινιστικό πρόταγμα «το προσωπικό είναι πολιτικό» και αναδεικνύει εκείνα τα μικρά και καθημερινά που άλλοι τα προσπερνούν. Παράλληλα έχει μοναδική ευχέρεια να γενικεύει, να δει τη μεγάλη εικόνα, και να υποδείξει νέες θεωρητικές έννοιες και κατευθύνσεις. Σημαντικό ρόλο στη δουλειά της, σε αντίθεση με άλλους διάσημους συναδέλφους της, έχουν οι πρωτογενείς έρευνες πεδίου, με ποσοτικές και ποιοτικές μεθόδους, αμφισβητώντας πάντα τα έτοιμα διοικητικά όρια των τόπων και των περιφερειών που μελετά. Τέλος, οι συχνές δημόσιες παρεμβάσεις της, οι συνεργασίες της με χώρες και κινήματα στη Λατινική Αμερική, οι συνεντεύξεις στη τηλεόραση, η συμμετοχή σε ντοκιμαντέρ (όπως το *The future of landscape and the moving image*), η συνεργασία με την Tate Modern, κ.ά., την καθιστούν μια από τις πλέον αναγνωρίσιμες διανοούμενες στο Ηνωμένο Βασίλειο αλλά και τη Λατινική Αμερική.

Στο πρόσφατο θαυμάσιο βιβλίο τους *Doreen Massey: Un sentido global del lugar* (Η Παγκόσμια Αίσθηση του Τοπικού), οι Καταλανοί συνάδελφοι Abel Albet και Nuria Benach υποστηρίζουν ότι, παρά τη σημαντική διεθνή προσφορά της

Doreen και την επιρροή της στη γεωγραφική σκέψη, δεν μπορούν να μιλήσουν για μια πιθανή «σχολή Massey». Έχουν δίκιο. Ποτέ δεν είχε τη φιλοδοξία να δημιουργήσει έναν αυτοαναφορικό κύκλο μαθητών και συναδέλφων, αλλά πάντα η ακαδημαϊκή της ενασχόληση ήταν σε ομάδες και είχε σχέση με την πολιτική δράση. Η διδασκαλία της και τα βιβλία της δεν προωθούν μόνο τη γεωγραφία αλλά κι έναν κριτικό, αυτόνομο και υπεύθυνο τρόπο να «σκέφτομαι μέσω της χωρικότητας». Τα παραπάνω συνθέτουν μια συνολική φυσιογνωμία επιστήμονα, δασκάλας και δημόσιας διανοούμενης την οποία θα τολμούσα να ονομάσω «ο τρόπος της Massey». Ένας τρόπος χαμηλών τόνων αλλά με εσωτερική δυναμική και διεθνή αναγνώριση, που συνδυάζει τη διδασκαλία με τον πολιτικό και φεμινιστικό ακτιβισμό, ανοικτός και παγκόσμιος όσο και τοπικός, εδραιωμένος σε μια απλή καθημερινή ζωή. Γι' αυτό τον τρόπο, και για όλα τα άλλα, σε ευχαριστούμε Doreen.

Αναφορές

- Albet, A. και Benach, N. (2012), *Doreen Massey: Un sentido global del lugar*, Βαρκελώνη: Icaria.
- Allen, J. και Massey, D. (1985) (επιμ.), *Geographical Worlds*, Οξφόρδη: Oxford University Press και Open University.
- Allen, J. και Massey, D. (1988) (επιμ.), *The Economy in Question*, Λονδίνο: Sage.
- Allen, J. και Massey, D. (1988) (επιμ.), *Uneven Re-Development : cities and regions in transition*, Λονδίνο: Routledge.
- Allen, J., Massey, D. και Cochrane, A. (1998), *Rethinking the Region*, Νέα Υόρκη: Routledge.
- Massey, D. (1973), «Towards a Critique of Industrial Location Theory», *Antipode* 5(3): 33-39.
- Massey, D. (1985), *Spatial Divisions of Labour. Social Structures and the geography of production*, Λονδίνο: Macmillan (β' έκδοση 1995).
- Massey, D. (1987), *Nicaragua*, Milton Keynes: Open University Press.
- Massey, D. (1991), «A global sense of place», *Marxism Today* (Ιούνιος 1991).
- Massey, D. (1994), *Space, Place and Gender*, Οξφόρδη: Polity.
- Massey, D. (1998), *Power Geometries and the Politics of Space-Time*, Hettner Lecture, Department of Geography, University of Heidelberg (ένα από τα κείμενα του μικρού αυτού τόμου κυκλοφόρησε και στα ελληνικά το 2001: *Φιλοσοφία και πολιτικές της χωρικότητας*, Αθήνα: ΕΜΠ, Τμήμα Αρχιτεκτόνων-Παπασωτηρίου).
- Massey, D. (2007), *World City*, Κέμπριτζ: Polity.
- Massey, D. (2008), «When theory meets politics», *Antipode* (3)40: 492-497.
- Massey, D. και Allen, J. (επιμ.) (1984), *Geography Matters! A Reader*, Κέμπριτζ: Cambridge University Press, σε συνεργασία με το Open University Press.
- Massey, D. και Meagan, R. (1979), *The geography of industrial reorganisation: the spatial effects of the restructuring of the electrical engineering sector under the industrial reorganisation corporation*, Οξφόρδη: Pergamon Press.
- Massey, D. και Meagan, R. (1982), *The Anatomy of Job Loss: The how, why and where of employment decline*, Λονδίνο: Methuen.
- Massey, D., Quintas, P. και Sarge, P. (1992), *High-Tech Fantasies. Science parks in society, science and space*, Λονδίνο και Νέα Υόρκη: Routledge.
- Phelps, N. (2008), «Spatial Divisions of Labour (1984) Doreen Massey», στο Hubbard, P., Kitchin, R. και Valentine, G.G. (επιμ.), *Key Texts in Human Geography*, Λονδίνο: Sage: 83-90
- Βαΐου, Ντ. και Χατζημυχάλης, Κ. (2012), *Ο Χώρος στην Αριστερή Σκέψη*, Αθήνα: Ίδρυμα Ν. Πουλαντζιάς/Εκδόσεις Νήσος.

RADICAL SPATIALITY AND THE QUESTION OF DEMOCRACY

Doreen Massey¹

¹ Professor Emeritus, Open University, UK d.b.massey@open.ac.uk

It is a great honour to have been awarded an Honorary Doctorate here at the Geography Department at Harokopio University in Athens. I remember first coming here in 2000 to present a paper about the importance and the structure of the discipline. The Geography Department then was in its infancy, but I had known about plans for it for quite a while before, through my friend and colleague Professor Costis Hadjimichalis, one of the people who, as I understand it, was instrumental in its founding. So it was a joy to be one of the early celebrants of its birth. To be invited back now, to receive this degree from you, is therefore also much more than an honour: it is a deep personal pleasure.

I was also visited in 2005, when the theme of my lecture here concerned London: a world city that is fiercely contested politically, that is a focus of networks of power that dominate both the wider nation of the United Kingdom and vast parts of our planet, a city that is, in all the aggregate statistics, immensely wealthy – and the places and the architectures of that wealth flaunt their success over the central areas, a city that is rightly proud of its street-level multicultural nature, but also a city that is riven by deep inequalities, and finally, and perhaps most importantly in the present context, a city that is a centre of global finance and that has been crucial in the invention, birth and dissemination of what we have all learned to call neoliberalism.

That was in 2005. The economic triumph of neoliberalism seemed then so assured, the bankers so confident, the ideology of markets so unarguable, the new class of the super-rich so convinced that the good times (for them) would go on for ever. There was a host of warnings from the Left (it is not true that no-one predicted this crisis), but they were ignored. And then, from 2007, economically it all imploded. The political challenges and opportunities that we face today are very different, and it is in this present context that I want to develop the theoretical propositions of this essay.

Yet some things endure. And I should like to take a moment to acknowledge the enduring friendship both of Costis Hadjimichalis, whom I have already mentioned, and of Professor Dina Vaiou, of the National Technical University of Athens. Their commitment and solidarity, their hospitality and warmth, and their intellectual contribution have been immensely important to me for decades. Among the many ways through which we came to know each other over the years were the Aegean Seminars which they organised – a mixture of intellectual exploration, personal friendship, social commitment, and much fun, that perfectly expresses Costis and Dina's contribution (and is also what we all need). What those seminars, and our longer and wider endeavours, have been about is trying to understand the world through a radical, and geographical, perspective. This is a perspective that has had to be actively forged; indeed the process is still going on. And among our commitments was a theme – very appropriate to the present occasion – that geography matters. That the spatiality of a society makes a difference to the

way it works; that distinct societies and social settlements have distinct geographies; that building a new world means building new geographies too.

That geography really does matter could hardly be more evident in the present conjuncture (Massey, forthcoming). The crisis of the Eurozone has its roots in geography and in the inability to take geography seriously. The failure to construct a financial architecture that could adequately work with the pre-existing economic uneven development between countries led to a further deepening of that economic inequality. Today, and with unconscious but deep irony, the hegemonic discourses explain the collapse of their geographically inadequate model by turning the blame on to individual constituent spaces (Spain, or Greece) while in fact it is the elites themselves who have produced the problem. In other words, having not taken sufficient care with uneven development (geography) in their construction of the euro they then set about politically constructing the inevitable disastrous result precisely in those terms. It is a geographical sleight of hand that is now having grave consequences.

First, it runs the risk of setting the peoples of different countries against each other: the people of Greece or Spain against the people of Germany, for instance. Second, and this is the purpose, in this geographical conjuring trick the real enemy disappears. The capitalist reality, which is that the struggle is between on the one hand the financial sector and the elites and on the other hand the majority of the people of *all* the countries, is effectively obscured. Third, by this means in turn the political frontier is converted from being one between classes and social and economic interests into being one between countries and peoples. And fourth, this entails the moulding of our political identities in terms of geography and nationality rather than in terms of class (I'm not saying that geographical identities are never appropriate, but in this particular instance they are worse than inappropriate). All of this follows from a lack of understanding of, and a political manipulation of, geographies. For sure, geography matters.

In the present essay I want to take up again this theme of geography matters, but in a rather different way, and in response to another issue that has come to the forefront at the current moment. This is the question of democracy.

It has become commonplace to argue over the last three decades of neoliberal hegemony that we have been witness to a serious evisceration both of the public sphere and of democracy. We have observed this in a thousand ways, and some of them will be taken up later in this essay. It has also been widely noted that some of this closing down of the potential for democracy has had a specifically geographical configuration. Indeed 'the privatisation of public space' has become a major theme both within some critical social sciences and among political protesters. It is a privatisation that selectively refuses access, and denies the right to gather, protest or demonstrate. London's contribution to the Occupy Movement, to take one example, was deeply moulded by this denial – its original choice of location, outside London's Stock Exchange (hence the name LSX) – being refused precisely on the grounds that this square was now private property (the subsequent move, to the steps of St. Paul's Cathedral, and on to land owned in part by the Church and in part by the [financially dominated] Corporation of London was in fact to prove highly propitious – see Massey 2012). To this, many other less

recognised phenomena could be added. I would argue, for instance, that the weakened and often decrepit form of representative democracy that we have in many European countries has become, even more than before, spatially centralised on to major (capital) cities. This follows a certain spatial centralisation of capital, and of elites. The voices of poor regions, and of rural areas, rarely get heard. Reporters, of tv, radio and the print media, rarely venture to report seriously beyond the capital city, and so on. Indeed, in this regard much of the opposition to the neoliberal regime has been just as guilty. In the so-called critical social sciences there is a persistent tendency to replace the term society with the word city. Everything is about 'the city'. There are reasons for this – for instance the argument that it is from the cities that alternatives are most likely to be articulated (but even then what of the Zapatistas and the Naxalites?). But it is both theoretically inadequate and in itself undemocratic (and smacks a bit of self-absorption too, since this is where many of the protagonists are based) to reduce the politically recognised world to that of the large metropolis. The general point, however, is unarguable – that 'democracy' in whatever terms has taken a severe battering.

It is in part as a result of this that there is a strong current within many of today's street-level protest movements, not for the reinvigoration of current forms of democracy (party politics and representative democracy) but for their complete rejection.² Instead, the proposal is for direct democracy, decision-making in assemblies, the pursuit of consensus and, at a wider level, the emergence of 'the common'.

² There are many other reasons too, the rejection of any forms of 'constituted' (as opposed to 'constituent') power being one of them – see Hardt and Negri 2001, Holloway 2002.

Part of what I want to argue here is that these two approaches to democracy are implicitly founded on contrasting spatial imaginations, contrasting background assumptions about the geography of society, and that excavations of these spatial contrasts may contribute to the debates between them. However I want to begin with a wider argument: that there are deep connections, connections that go beyond the, perfectly correct, observations about public space and so forth, between democracy and the conceptualisation of space.

Space: co-evalness and respect

What I should like to propose, then, is that there may be deep relations between spatiality and democracy, relations that stem from the very conceptualisation of these two phenomena.

One of the characteristics of space that is probably undisputed is that it is the dimension of multiplicity. That is to say, if time is the dimension of succession (one thing after another), of development, and of becoming in the Bergsonian sense, space – in contrast – is the dimension of the existence *at the same time* of more than one thing, event, trajectory, etc. Space is the dimension of the simultaneity of a multiplicity of trajectories.³ This is important. Space is in that sense the essential dimension of our thrown-togetherness.

³ This is only one element. On the conceptualisation of space more generally see Massey 2005.

A number of political implications follow from this. The first, simplest and most obvious is that it is space, as that dimension of contemporaneous co-existence, that is the ground for posing to us that most fundamental of political questions: how are we going to live together. It is, in that sense, the grounding dimen-

sion of the social (in its most general sense, referring not just to human society but to our condition of living in a non-human world too – that is, the social in contrast to the individual). The second, and consequent, implication is that it is space that poses to each of us the challenge of the existence of others, human and other-than-human. Taken seriously, this characteristic of the spatial dimension urges upon us an attitude of outward-looking-ness. It begins, thereby, to pose the challenge of democracy.

This sounds so bland. It is easy to agree without taking seriously its political implications. For what is at issue here is a radical contemporaneity: the acknowledgment of co-evalness. The anthropologist Johannes Fabian, who has written much about background conceptualisations of space and time within his own discipline, argues that ‘co-evalness aims at recognizing contemporarity as the condition for truly dialectical confrontation’ (1983: 154). Co-evalness concerns a stance of recognition, of equality in mutual engagement. It is an imaginative space of interaction that speaks of the power-relations in that interaction, and it is informed by an underlying conceptualisation of space as the dimension of contemporaneous multiplicity.

This is a challenge posed by spatiality that, as has often been noted, is frequently evaded. Fabian’s critique is of a discipline (anthropology) which has a history of ‘placing’ its objects of study – in this case peoples in what we now call the

global South – not only far away in space but also back in time. As he writes, ‘The absence of the Other from our Time has been his [sic] mode of presence in our discourse – as an object and victim. That is what needs to be overcome’ (Fabian 1983: 154). However it is not only in anthropology that this happens. Constantly, in social and political discourse, and in the implicit imaginations of space and time on which they depend, the initiating recognition of equality that is required by radical contemporaneity is evaded. We speak of sequences such as developed–developing–underdeveloped, we implicitly imagine societies as ‘backward’, and so forth. It is the compression of contemporaneous heterogeneity into temporal sequence, of the multiplicity of space into a singular temporality. Its pervasiveness, and its political significance, is captured by Fabian in his Introduction when he writes, ‘The radical contemporaneity of mankind is a project’ (1983: xi). It is, I suggest, a project fundamental to democracy.

There are two immediate implications of this evasion of this challenge of space. The first is that there is assumed to be only one temporality, one big historical path onto which different societies can be placed. The denial of the multiplicity of space entails also the denial of the multiplicity of temporal trajectories. It could be argued that the whole notion of ‘modernity’ and of ‘the modern’ themselves entail this convening of spatial heterogeneity into temporal sequence. In what follows, however, I shall argue that it has become of particular significance during our three decades of neoliberalism.

The second implication of this evasion of the challenge of radical contemporaneity is that we do not, in the founding imaginative constructions of our interaction, recognise the others as of equal standing. We relegate them to the past (occasionally we may elevate them to the future) when what is required is simple acknowledgement of our simultaneous existence in our difference.

It is something of this that Jacques Derrida seems to be trying to catch when he aligns this recognition of the character of the spatial with an attitude of ‘respect’. If Fabian concentrates (as I have done) on the denial of contemporaneity, then Derrida is focussing on the distance implied in the multiplicity of space and on rejecting *any* founding characterisation as more or less worthy of respect. Thus he writes, ‘There is no respect... without the vision and distance of a *spacing*’ (1997: 60, emphasis in the original; cited in Donald 1999: 166). There are many aspects of Derrida’s conceptualisation of space and time with which I take some issue (see Massey 2005), but this is a really important point. A real recognition of the radical contemporaneity of others as an essential aspect of spatiality demands an attitude of respect.

It is important to emphasise, however, that these notions of co-evalness and respect refer to initiating stances in moments of interaction. In no way do they imply that there will not be antagonism. Indeed it is an argument of this essay that one necessary element of true political engagement is the drawing of clear frontiers of contestation. Still less does urging respect and a recognition of co-evalness imply the development of some stance of liberal toleration. Absolutely not. The engagement may be one of fierce opposition, but before the fight, or at the same moment, there is respect. Respect in that sense is one of the challenges posed by the dimension of space.

Much of this argument is already present in our debates; indeed I have myself often written about it. But I wanted to rehearse it here in order to draw it into new arguments. Most especially, this question of respect and co-evalness is implicated in the question of ‘voice’, and of whose voices are heard, and whose are not. One, among many, of the essential preconditions for an adequate democracy at whatever level, from the household to the nation to the global arena, is that voices are equally heard. How one responds to what those voices say is another matter.

Space; multiplicity, democracy and neoliberalism

This matter of the essential character of space as the dimension of multiplicity is key, I believe, in the current conjuncture. It is a deep, but rarely remarked-upon irony of the present age that we are bombarded by ‘choice’, consumer choice, and dragooned into making a thousand ‘choices’ we don’t give a damn about, while at the level that really matters – the question of, for instance, the kind of society in which we would like to live or what future we should like to build – we are told, implacably, absolutely, that There Is No Alternative.

For three decades, three neoliberal decades, the idea has become established, certainly here in Europe, that there is no other way. The notion has become established as the hegemonic common sense, in the Gramscian meaning, though as we shall see there are ironic contradictions here, that there is no alternative. The only way forward is that promoted by the elites. According to them, there is only one possible path to follow, only one basis on which to build a future. There is, in other words, *no co-existing multiplicity* of possible futures.

Now, it is clear that, in one sense, this is quite normal. The battle to establish the hegemony of a particular political position, and a particular strategy for the future, is the very nature of political struggle (see below). Everyone, in political argument, claims their way to be the only one. Yet, I would argue, this strategy has been of a different nature, and certainly more successful, in this period of neoliberalism than has been typical of other social settlements.

There are many reasons for this success. However, one element is key: the establishment of the idea that ‘markets’ or ‘the market’ are/is a force of nature – a force external to society. This can be detected in many ways. There is the language that is used to describe the financial markets as they roam Europe attacking country after country – an external force, a wild beast maybe, certainly not the product of particular social strata and their economic and political interests. There is the understanding of ‘human nature’ and of the long histories of human societies as ‘naturally’, as part of their very nature, given to market trading: an understanding beautifully demolished by Karl Polanyi in *The Great Transformation* as long ago as 1944, but still living on as an effective underpinning of political discourses on the Right. There is that shrug of resignation and powerlessness by ordinary folk as something happens that they do not like: ‘well, it’s the market I suppose, isn’t it’. A ‘thing’ one cannot gainsay. There is, within the academy itself, the pretension on the part of neoclassical economics to be a natural, or physical, science, rather than a social science. The degree to which these ideas, this ideological scaffolding, currently infuses the hegemonic common sense is astonishing.

The assumption that markets are natural is so deeply rooted in the structure of thought, certainly here in Europe, that even the fact that it *is* an assumption seems to have been lost to view. This is real hegemony.

This particular nature of the current hegemonic claim to be the only way forward has serious consequences for democracy. Most obviously, the re-situating of ‘the economic’ into the realm of the natural or the scientific removes it from the sphere of political and ideological contestation. It becomes a matter for ‘experts’ and for ‘technocrats’. The recent imposition of technocrats into the governments in Athens and in Rome is just one of the most obvious examples of this. The widespread popular understanding of ‘the troika’ that governs European monetary policy as ‘expert’ rather than as both political and as working for certain interests rather than others is another. But there are subtler and deeper ways too in which this removal of economic questions from political contestation has been accomplished. In the United Kingdom, for instance, one popular view on the streets at the moment of the formation of the present government as a coalition of parties (unusual in the UK) was that: ‘it is good if they stop their political squabbling and get together to sort this thing (economic crisis) out’. In fact of course what we needed was *more*, but *real*, political argument over the nature of the crisis, its roots in class and political interests, and radically alternative ways out. And of course the coalition government that emerged from this getting together is not ‘expert’ at all; as at the European level it is *politically* committed to a right-wing strategy, not only in which the poor pay for the crisis but in which the deepening of neoliberalism and the further dismantling of the public sector and the public sphere is avidly pursued. Yet all the while they told, and tell, us: ‘We really don’t want to do this, we know it hurts, but there is no alternative’.

There are many other examples that could be given but the point is that this assertion of the naturalness of markets and the economic, and the consequent rhetorical removal of that sphere from political debate is crucial in the assertion of, and the success of, neoliberal ideological hegemony. And it is an assertion that, in itself, is anti-democratic.

Of course, there are many ways in which the last thirty years of what we have come to call neoliberal hegemony have entailed attacks on democracy. At the local level, as already mentioned, there has been the loss of public spaces, a loss of the kinds of spaces propitious for the development of democratic subjects. And indeed privatisation in general is a way of reducing democratic control, whether it be of industries, services, or spaces. Or again, genuine democracy requires a reasonable degree of equality (in contrast to ‘liberalism’ – and the appeal to democracy when Western governments intervene in other countries is often no more than a cover for liberalism – see Massey 2011). But neoliberal economic strategies produce increasing *inequality*. Indeed that redistribution from labour to capital was one of the *aims* of neoliberalism’s introduction by the currently hegemonic strata.

There are therefore many who argue that neoliberalism in its very constitution represents a threat to democracy; and I agree with this. However, given the preceding discussion I would add two reasons for it, beyond those that are usually cited. The first is what was discussed above: the removal of the economic from the sphere of political contest, through the claim that markets are natural, and so forth. But that in turn, I would argue, has been – and is – central to the claim that there

is no alternative. And what that claim represents is a denial of multiplicity. And that in turn is a denial of democracy. Keeping open the possibility of there being alternatives, and thus the possibility of political argument, is the essence of democracy. What are at issue here are implicit *spatial* imaginaries: the denial of the multiplicity of the present closes down the possibility of alternative futures, and thus the possibility of politics.

This is key at the present moment. For while there is most certainly an acute crisis of the *economic* model of neoliberalism, it has not yet been thrown into crisis at the *ideological* level (Massey 2011). Certainly, there are challenges to this ideological dominance, from the indignados and Occupy through Melenchon in France and Syriza in Greece, to the radical experiments underway at both grassroots and governmental levels in Latin America. Indeed, the ferocity and mendacity of the attacks launched against every one of these initiatives themselves demonstrate the importance to the current elites precisely of maintaining their slogan that there is no alternative. And there has as yet been no serious fracturing of, nor the production of rupturing contradictions within, their ideological carapace. But *without* fracturing the hegemonic common sense it will be impossible to break the dominance of the current economic discourse: to establish the multiplicity of futures between which we can, and must, choose. And only if that can be achieved can a moment of conjunctural rupture, in the Gramscian sense, be arrived at in which a change in the balance of social and political forces may finally be possible.

Contrasting spaces of democracy

The very establishment of real alternatives is, then, equivalent to the spatialisation of the political terrain. But we can go further. For one of the things at issue in this argument, I would like to propose, concerns our spatial imaginations *of* both society and democracy. In discourses, and political debates, about forms of society and alternative forms of democracy, these implicit spatialities are rarely brought to light. Yet making these spatialities explicit may help us to understand more clearly the alternatives before us.

It is perhaps easiest to begin with aspects of the implicit spatialities of the current neoliberal hegemonic position, since these are reasonably well recognised. The irony of the counterposition between the celebration of ‘choice’ within, and the lack of choice without, has already been pointed to. It is also ironic that, given neoliberalism’s resonance with many aspects of what has been called postmodernism, and given that one of the most significant challenges posed by postmodernists has been to the modernist conception of Grand Narratives, the current postulation of the mantra of ‘There is No Alternative’ shares so much of the structural form of a Grand Narrative. Here there is only one possible model of successful development, and societies are evaluated, and imaginatively positioned, on a line measuring out their progress along that path. This is a classic case of the imaginary temporal convening of contemporaneous spatial heterogeneity (ie. between societies) into a simple sequence; it is an annihilation at that level of the multiplicity of space. Given that this age of postmodernity is frequently described as

‘spatial’, in contrast to the dominance of the modern imaginary by temporality (Jameson 1991), this is an irony indeed.

As has been argued, what is most required at the current moment is a blasting open of this closure and a challenge to the ideological hegemony through the assertion of radical alternatives.

One of the achievements of that street-level movement of indignados and Occupations over the autumn and winter of 2011-2012 was to do just that. And a sophisticated understanding and political use of space was critical in their success (see Massey 2012, for a fuller discussion of this in relation to London). In London, Occupy LSX finally set up camp alongside and on the steps of St. Paul’s Cathedral, but still amongst the buildings of finance capital. Its very location was an assertion of the presence of a stream of thought that disrupted the assumptions of its surroundings. The incongruity of the symbolic humility of the tents, huddled between the soaring stone edifices, itself spoke of radical challenge. (I would argue that it instituted a political frontier – see below.) St. Paul’s Cathedral, indeed, was thrown into confusion by the very requirement to *make a real choice* (in this age of meaningless choices), a dilemma that led to two senior clergy and one other member of the Church, who were more sympathetic to the (right to) protest, leaving their jobs. This was a dramatic eruption into, and disruption of, the smooth space of neoliberal capitalism. In that sense it posed a radical alternative, irreconcilable with the dominant ideology. It was posing questions we weren’t supposed to ask: a kind of shock-tactics of the imagination – which is just what is needed, and what is essential for the operation of real democracy.

Occupy LSX enriched democracy in another spatially-aware way too. Out of merely a place of passage (public space in the very loosest sense of that term) it created a site for the nourishment, potentially at least, of engaged political subjectivity. It was, it told us, ‘open’ – open to passers-by, open to debate, open through the web to global connections and conversations. A place of engagement.

However, drawing upon this sense of openness and engagement, Occupy LSX also asserted, in the concluding line of its main explanatory leaflet (its Initial Statement): ‘This is what democracy looks like’. This is a proposal that has been much in use in these circles at least since Seattle. The reference in London was to the democracy internal to the site, conducted through discussion and direct democracy. And certainly, this did exemplify one challenging alternative form of democracy. However, different kinds of democracy do different jobs. Moreover they imply and require different kinds of spaces and places. This mode of direct democracy leading to consensus makes one of two assumptions. Either it assumes, and in spite of the invitation at the end of the Statement to ‘come and join us!’, the exclusion of the enemy with whom one could never agree (in other words, it is not really an open space) or – and if taken to be the *only* form of real democracy – it assumes that in the end there can be universal consensus, even with one’s structural and political antagonists, a position that relies upon both the possibility of a full totality and essentialist immanentism. What it does not include is that kind of passionate *conflict* of values and ideas that are not simply reconcilable (the conflict with finance capital, with the 1%, the conflict between classes). Yet I would argue, along with many others (for instance, Chantal Mouffe, 2005) that this radical confrontation of political visions, the drawing of political frontiers, is what real

politics (in the Mouffian sense of ‘the political’ in distinction from the daily practice of ‘politics’) is all about. *Real* choice.

The approach to democracy at Occupy does not contain, within its own space, its own society, such political choice. This approach is consistent with that proposed by Michael Hardt and Antonio Negri (2001, 2004), and it lies behind many of the experiments in democracy that have been developed within the social-forum movement also.⁴ But in its claim to be the *only* form of democracy it entails a particular spatial imaginary of society as potentially reconcilable into a totality, stemming from universally immanent desires. Here, in this kind of consensual direct democracy, there is a dependence upon an image of society, of the ‘place’ of democracy, as potentially coherent. Here there are no internal frontiers of political antagonism, no radical heterogeneity. *Within* these societies/places/spaces there will be no engagement with – or, perhaps, no recognition of the potential existence of – the political antagonist.

It is, in contrast, the insistence upon the necessary presence of the possibility of radical heterogeneity – of the possibility of challenge from radically distinct political projects – that is central to that stream of political philosophy that derives from the work of Antonio Gramsci and that draws in particular upon the concept of hegemony. In this view, any apparent coherence or unity of a society or place is understood to be a political achievement – a constructed hegemony – which is not therefore in fact totalising but always open to the possibility of radical contest. There is no assumption of any potential unfractured wholeness. This is place as always multiple and always, at least potentially, contested. It is a view that, first of all, respects the inescapable challenge of multiplicity that is thrown up to us by the very existence of the spatial dimension, and its presentation to us of the existence of others. It is also a view that is in accord with arguments within geography that have challenged notions of place as settled coherences to insist upon the inevitable need for their negotiation. This is not, then, a smooth or coherent unity, but a space that is fractured (differentially over time) and struggled over. It is for that reason democratic: it is multiple.

Conclusion

Different kinds of democracy, then, do different jobs, and they are each open to different deficiencies. A system of political parties and representative democracy without a public sphere of engagement with the potential for the formation of an informed citizenry can result merely in an empty formalism. Consensual small groups of the like-minded may fail to engage in their practices of democracy with radically different political projects.

In practice, of course, different forms of democracy are rarely found in pure form. And they may not even live up to their own potential. Actually-existing representative democracy in many European countries has over recent years totally failed to produce the political frontiers between different visions that, in principle, it has the potential for.

What it seems wisest to conclude is that we need many different forms of democracy to co-exist in a society, performing different kinds of roles in different

⁴ There has, of course, been much critical debate about this form of democracy. See Featherstone 2012, especially chapter 17, for a discussion.

kinds of spaces. A society is not really ‘democratic’ only because of its formal structures but also as a result of its more general ‘texture’. And that means lots of different spaces, and different kinds of spaces, of engagement.

Finally, behind that again, lies the need for a more general stance. An attitude that infuses people’s engagement with the world. An attitude that recognises multiplicity and the existence of others with their own, different, trajectories; an attitude, in that sense, that is outwardlooking. An attitude that acknowledges co-evalness – an achievement more difficult than is commonly recognised – and that enters into any engagement with a stance of respect. And all these attributes, I would argue, are in one way and another tied up with the hard discipline of developing a radically spatialised imagination.

References

- Derrida, J. (1997), *Politics of friendship*, London: Verso.
- Donald, J. (1999), *Imagining the modern city*, London: The Athlone Press.
- Fabian, J. (1983), *Time and the Other: how anthropology makes its object*, New York: Columbia University Press.
- Featherstone, D. (2012), *Solidarity: hidden histories and geographies of internationalism*, London: Zed Books.
- Hardt, M. and Negri, A. (2004), *Multitude*, New York: Penguin Books.
- Hardt, M. and Negri, A. (2001), *Empire*, Cambridge, Mass: Harvard University Press.
- Holloway, J. (2002), *Change the world without taking power*, London: Pluto Press.
- Jameson, F. (1991), *Postmodernism, or, the cultural logic of late capitalism*, London: Verso.
- Massey, D. (2011), ‘Ideology and economics in the present moment’, *Soundings: a journal of politics and culture*, issue 48, Summer, pp.29-39.
- Massey, D. (2012), ‘Londres, diciembre de 2011’, in Albet, A. and Benach, N. (eds), *Un sentido global del lugar*, Barcelona: Icaria: Espacios Críticos, pp.247-264.
- Massey, D. (forthcoming), ‘Espacio, lugar y política en la coyuntura actual; Urban (Madrid).
- Mouffe, C. (2005), *The democratic paradox*, London: Verso.
- Polanyi, K. (1944/2001), *The great transformation*, Boston, Mass: Beacon Press.

ΠΟΛΛΑΠΛΟΙ ΧΩΡΟΙ ΤΗΣ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ: ΣΥΝΕΝΤΕΥΞΗ ΤΗΣ DOREEN MASSEY

Για τη συζήτηση με την Doreen Massey και την επιμέλεια του άρθρου συνεργάστηκαν οι υποψήφιοι διδάκτορες και οι μεταπτυχιακοί φοιτητές του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου και του Εθνικού Μετσόβιου Πολυτεχνείου Γιώργος Βελεγράκης, Χάρης Κωνσταντάτος, Δημήτρης Μπαλαμπανίδης, Παναγιώτης Πάντος, Τρις Πολύζου, Γεωργία Σολδάτου, Αγάπη Τσίκλη και Ευαγγελία Χατζηκωνσταντίνου.

Η γεωγράφος Doreen Massey, ομότιμη καθηγήτρια στο Open University του Ηνωμένου Βασιλείου, βρέθηκε το Νοέμβριο του 2012 στην Αθήνα, με αφορμή την αναγόρευσή της σε επίτιμη διδάκτορα του Τμήματος Γεωγραφίας του Χαροκόπειου Πανεπιστημίου. Επισκεφθήκαμε μαζί της χώρους κοινωνικής αυτοδιαχείρισης, τον Ελεύθερο Κοινωνικό Χώρο «Βοτανικός Κήπος» στην Πετρούπολη και το καφενείο του «Ευρωπαϊκού Χωριού» στην Ακαδημία Πλάτωνος. Μας μίλησε για το ενδιαφέρον της για τα αυτοδιαχειριστικά εγχειρήματα, για την ελπίδοφόρα πολιτικοκοινωνική κατάσταση στη Λατινική Αμερική, για την ανάγκη μιας πιο επεξεργασμένης προσέγγισης γύρω από την έννοια της κρίσης, για το διαρκές ερώτημα της δημοκρατίας.

Τελευταία ζήσαμε τα κινήματα «των πλατειών», όπου ξανατέθηκε το ζήτημα της άμεσης δημοκρατίας. Παράλληλα, η κρίση της πολιτικής εκπροσώπησης αλλά και η πιθανότητα μιας αριστερής κυβέρνησης στην Ελλάδα ανοίγουν ξανά το θέμα της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Πιστεύετε ότι πρόκειται για δύο ανταγωνιστικές μορφές δημοκρατίας ή μπορούν να λειτουργήσουν μαζί; Η εμπειρία σας από τη Λατινική Αμερική θα μπορούσε ίσως να μας δια φωτίσει πάνω σ' αυτό το ζήτημα;

Ντορήν Μάσσεϋ: Όπως ξέρετε, μόλις γύρισα από την Αργεντινή και θα σας μεταφέρω την εμπειρία μου, η οποία συνδέεται με το ερώτημά σας. Η δύναμη της δεξιάς στη Λατινική Αμερική είναι ακόμα τεράστια: ελέγχουν τον τύπο –στην Αργεντινή ελέγχουν μέχρι και τη γη – με αποτέλεσμα να είναι πολύ δύσκολο ακόμα και για μια προοδευτική κυβέρνηση να κάνει όσα θα ήθελε. Έτσι, υπάρχει φοβερή πίεση από την αριστερά, καθώς επίσης από τους φτωχούς και τους αυτόχθονες πληθυσμούς. Όταν ήμουν στην Αργεντινή, γίνονταν διαδηλώσεις κατά της κυβέρνησης, η οποία θεωρούνταν ότι δεν έκανε αρκετά, και μπορώ να καταλάβω το γιατί. Πιστεύω ότι, για να προχωρήσει μια αλλαγή, οι διαδικασίες είναι μακροχρόνιες και επίπονες. Αυτό όμως που έχει ενδιαφέρον είναι ένα συνολικότερο αίσθημα μιας ηπείρου που βρίσκεται στον αντίποδα της σημερινής Ευρώπης. Μολονότι για πολλούς από εμάς η Ευρωπαϊκή Ένωση ξεκίνησε ως δυνατότητα μιας σοσιαλδημοκρατικής εναλλακτικής απέναντι στις ΗΠΑ, αυτό που συμβαίνει σήμερα είναι η αποκρυστάλλωση ενός ουσιώδους κομματιού του μονοπολικού νεοφιλελεύθερου κόσμου μας. Αντίθετα, στη Λατινική Αμερική προσπαθούν να αμφισβητήσουν το νεοφιλελευθερισμό και να χτίσουν νέες μορφές δημοκρατίας. Υπάρχει η αίσθηση μιας νέας ταυτότητας, η οποία αρνείται την κυριαρχία των ΗΠΑ, σε αντίθεση με την Ευρώπη, που αυτή τη στιγμή σκύβει το κεφάλι μπροστά τους «θεούς» της τρόικας, του νεοφιλελευθερισμού και των οικονομικών ελίτ.

Παράλληλα, βέβαια, στη Λατινική Αμερική καλούνται να αντιμετωπίσουν αρκετά προβλήματα, όπως αυτό της διαφθοράς. Πρέπει να κατανοήσουμε ότι, για παράδειγμα, στη Βενεζουέλα η διαφθορά δεν είναι κάτι καινούργιο και να θυμόμαστε ότι, όταν άνθρωποι σαν τον Ούγκο Τσάβες και τον Έβο Μοράλες κερδίζουν τις εκλογές, οι δομές και το προσωπικό του παλιού κράτους δεν αλλάζουν αυτόματα. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους που ο Τσάβες, ο Μοράλες κ.ά. ενθαρρύνουν μορφές συμμετοχικής, άμεσης δημοκρατίας. Έτσι, στη Βενεζουέλα, προκειμένου να δοθεί το ερέθισμα για αυτοοργάνωση, το κράτος έδωσε το δικαίωμα σε κάθε 400 νοικοκυριά να στήσουν τα λεγόμενα κοινοτικά συμβούλια (*consejos comunales*). Τα συμβούλια αυτά χρηματοδοτούνται για να σχεδιάζουν και να πραγματοποιούν διάφορα τοπικά έργα, για να διαχειρίζονται δηλαδή το χώρο τους. Πιστεύω πως αυτό είναι πολύ σημαντικό και πως πραγματικά επιτρέπει στους ανθρώπους να αποκτήσουν την αίσθηση ότι έχουν φωνή. Άνθρωποι που προηγουμένως δεν ένιωθαν κομμάτι της πόλης εισέρχονται τώρα στον πολιτικό χάρτη. Βέβαια, οι δομές αυτές έχουν τις δικές τους αμφισημίες, μιας και η χρηματοδότησή τους προέρχεται από το κράτος, το οποίο αντιπροσωπεύει έναν συγκεκριμένο πολιτικό χώρο. Χωρίς την κρατική βοήθεια, τα κοινοτικά συμβούλια δεν θα μπορούσαν να λειτουργήσουν, ενώ η σύνδεσή τους με το κράτος δημιουργεί αντιφάσεις και εντάσεις.

Τι πιστεύετε, λοιπόν, πως μας δείχνει το παράδειγμα των χωρών της Λατινικής Αμερικής για τη σχέση μεταξύ αντιπροσωπευτικής και άμεσης δημοκρατίας;

Ντ.Μ.: Το παράδειγμα των χωρών αυτών αναδεικνύει τη σχεδόν απαραίτητη ένταση μεταξύ της αντιπροσωπευτικής και της άμεσης δημοκρατίας και, από την εμπειρία της Λατινικής Αμερικής, έχω την ελπίδα ότι οι δύο αυτές μορφές μπορούν να λειτουργήσουν παράλληλα. Η αντιπροσωπευτική δημοκρατία εγείρει την κλασική αντιπαράθεση με τη δεξιά και η άμεση δημοκρατία παράγει πολιτικά

υποκείμενα – αν και η ενασχόληση όλων των μελών μιας κοινωνίας με τα κοινά δεν είναι εύκολη υπόθεση. Αρκετές μελέτες που γίνονται στη Λατινική Αμερική δείχνουν ότι άνθρωποι που δεν συμμετείχαν στα κοινά έχουν τώρα εμπλακεί ενεργά και μαζικά. Συγκεκριμένα, γυναίκες μέσης ηλικίας παίζουν πολύ σημαντικό ρόλο σε αυτές τις δομές και για πρώτη φορά αναπτύσσουν μια αίσθηση δημόσιας συμμετοχής και αναγνώρισης. Βέβαια, στις αμεσοδημοκρατικές διαδικασίες, υπάρχει συχνά ένα πολύ γνωστό πρόβλημα: οι λεγόμενες «δυνατές φωνές», που προέρχονται για παράδειγμα από έμπειρους ακτιβιστές, τείνουν πολλές φορές να επιβάλλονται σε εκείνους με λιγότερη εμπειρία ενεργούς συμμετοχής στα κοινά, που συνηθίζουν να αναθέτουν ό,τι τους αφορά στους άλλους. Τέτοιου είδους αντιθέσεις είναι αναπόφευκτες, καμία μορφή δημοκρατίας δεν λειτουργεί χωρίς αυτές.

Για κάποια ιδεατή μορφή δημοκρατίας δεν έχω να σας δώσω απάντηση, πιστεύω όμως ότι καμία από τις δύο μορφές δεν μπορεί να υπάρξει ανεξάρτητα από την άλλη. Όσον αφορά την αντιπροσωπευτική δημοκρατία, είδαμε ότι αποτέλεσε ολοκληρωτική καταστροφή για το μεγαλύτερο μέρος της Ευρώπης τα τελευταία 30 χρόνια – ιδίως από τότε που τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα άρχισαν να εφαρμόζουν δεξιές πολιτικές. Όμως, έχω σοβαρές φιλοσοφικές και πολιτικές ενστάσεις γύρω από την ιδέα ότι η άμεση δημοκρατία είναι η μόνη αληθινή μορφή δημοκρατίας. Δεν πιστεύω ότι η άμεση, συμμετοχική και συναινετικού τύπου δημοκρατία μπορεί να είναι η μόνη δυνατή, καθώς εντέλει υπάρχουν διαρκώς οι αντίπαλοι, γεγονός που δεν μας επιτρέπει να επιτυγχάνουμε πάντα συναίνεση. Με άλλα λόγια, πρέπει να θέτουμε πολιτικά σύνορα και να αντιμαχόμαστε την απέναντι πλευρά. Τελικά, ακολουθώ περισσότερο τη σκέψη του Γκράμσι, πιστεύοντας ότι πρέπει να παλεύουμε για την ηγεμονία, σε αντίθεση με την ιδέα ότι αυτή θα προκύψει μέσα από την κοινή μας συγκατάθεση, όπως πιστεύει ο Νέγκρι.

Θεωρείτε δηλαδή ότι υπάρχει αντιπαράθεση μεταξύ της γκραμισιανής και της νεγκριανής πολιτικής θεώρησης; Ποιες πιστεύετε ότι είναι οι ουσιώδεις διαφορές τους;

Ντ.Μ.: Έμαθα αρκετά διαβάζοντας τους Χαρντ και Νέγκρι, όμως πιστεύω ότι η ιδέα του πλήθους, όπως τη θέτουν, είναι εντέλει α-πολιτική, μιας και συνδέεται με την υπόθεση ότι στο τέλος μπορούμε όλοι να συμφωνήσουμε. Για παράδειγμα, στο κίνημα Occupy του Λονδίνου, όπου συμμετείχα, κάθε βράδυ γινόταν συνέλευση. Οι διοργανωτές είχαν την πεποίθηση ότι ο καθένας μπορούσε να λάβει μέρος στη συζήτηση και ότι ο τελικός στόχος ήταν να υπάρξει συναίνεση. Εδώ υπονοείται μία από τις εξής δύο βασικές παραδοχές: είτε θεωρούσαν ότι μόνο όσοι συμφωνούσαν με το κίνημα θα ήταν παρόντες – το οποίο συνεπάγεται ότι επρόκειτο για έναν κλειστό χώρο, στον οποίο συμμετέχουν όσοι συμφωνούν εκ των προτέρων – είτε πίστευαν ότι επρόκειτο για έναν πραγματικά ανοιχτό χώρο, στον οποίο όλοι θα μπορούσαν να συμμετάσχουν και τελικά να συμφωνήσουν. Τότε όμως θα μπορούσαμε να δώσουμε τα χέρια και με τους τραπεζίτες, τον χρηματοπιστωτικό τομέα, τις εταιρείες αγροτικής καλλιέργειας και, τελικά, χάρη στο γεγονός και μόνο ότι είμαστε άνθρωποι, να καταλήξουμε σε συναίνεση. Με αυτό προσωπικά δεν συμφωνώ. Αντιθέτως, πιστεύω ότι πάντα υπάρχει αντιπαράθεση και, για να είμαστε δημοκρατικοί, πρέπει να επιτρέπουμε τη δυνατότητα θεμελιωδών συγκρούσεων. Η έννοια της συναίνεσης πρέπει λιγάκι να μας ανησυχεί, διότι τι θα γίνει εάν μια κοινωνική ομάδα δεν συμφωνεί; Μου φαίνεται ότι αυτή η λογική καταλήγει να είναι η άλλη όψη του νεοφιλελευθερισμού, ο οποίος υποστηρίζει ότι δεν υπάρχει εναλλακτική. Γι' αυτό πιστεύω ότι πρέπει πάντα να κρατάμε ζωντανή τη δυνατότητα της αντιπαράθεσης και γι' αυτό χρειαζόμαστε πολλές μορφές δημοκρατίας.

Στο τοπικό επίπεδο, ωστόσο, δεν νομίζετε ότι προσφέρονται μεγαλύτερες δυνατότητες για την επίτευξη συναίνεσης;

Μα, ακόμα και στο τοπικό επίπεδο συναντάμε διαφορές. Υπάρχουν δύο είδη «τοπικότητας» όσον αφορά τη δημοκρατία. Από τη μία πλευρά, το Occupy ήταν ένα τοπικό κίνημα με την έννοια του πολιτικά αυτοπροσδιορισμένου χώρου, γεγονός που έδινε τη δυνατότητα επίτευξης συναίνεσης. Από την άλλη, τα κοινοτικά συμβούλια στη Βενεζουέλα δεν προσδιορίζονται απαραίτητα από ομάδες πολιτικά συναφείς, αλλά από τον κοινό χώρο στον οποίο λειτουργούν. Εκεί υπάρχουν αντιπαράθεσεις και πολιτικός ανταγωνισμός, οπότε η συναίνεση δεν είναι δεδομένη. Υπεισέρονται, επίσης, ταξικά ζητήματα: μπορεί να υπάρχουν ομάδες με διαφορετικά κοινωνικοοικονομικά συμφέροντα. Δεν πρέπει να είμαστε ιδεαλιστές, διότι πάντα θα υπάρχουν άνθρωποι που δεν συμφωνούν, και αυτό δεν πρέπει να οδηγεί σε αποκλεισμούς. Στο τοπικό επίπεδο μπορούν να γίνονται διαπραγματεύσεις για τη μορφή της δημοκρατίας που επιθυμούμε να έχουμε και, γι' αυτό, το τοπικό επίπεδο αποτελεί προνομιακό πεδίο άσκησης της πολιτικής. Εκεί μπορούμε να αναπτύξουμε την πολιτική μας διάσταση, να μάθουμε εντέλει να είμαστε πολίτες, πολιτικά υποκείμενα.

Να προσθέσω όμως ότι, παράλληλα, έχει μεγάλη σημασία και η κατανόηση του παγκόσμιου πλαισίου, μέσα στο οποίο διαμορφώνονται άλλης κλίμακας δομές

εξουσίας, ιδιαίτερα περίπλοκες. Η διαμόρφωσή τους με έναν τρόπο διαφορετικό από τον σημερινό αποτελεί κατά τη γνώμη μου επίσης πολιτική προτεραιότητα. Η εναντίωση σε μια δεξιά Ευρώπη και στο νεοφιλελεύθερο μοντέλο διακυβέρνησης είναι ένας μεγάλος αγώνας, που υπερβαίνει την τοπική κλίμακα.

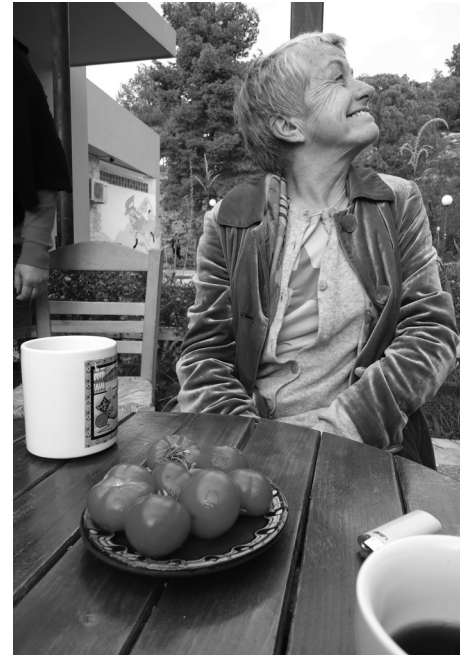
Ένα άλλο θέμα, που απασχολεί ιδιαίτερα το κίνημα στην Ελλάδα αυτή τη στιγμή είναι πώς, μέσα στο πλαίσιο της κρίσης, η οποία καταστρέφει την παραγωγική υποδομή, αλλά και μέσα στο γενικότερο ανταγωνιστικό πλαίσιο των καπιταλιστικών αγορών, μπορούμε να προχωρήσουμε σε συνεργατικές μορφές εργασίας και παραγωγής. Πώς μπορεί εδώ η Αριστερά να κινηθεί πέρα από το κράτος και την αγορά; Ποιο είναι, και εδώ, το παράδειγμα της Λατινικής Αμερικής;

Ντ.Μ.: Δεν θα έβαζα το κράτος και την αγορά στο ίδιο ακριβώς «κάδρο». Αυτό που είναι σημαντικό είναι ο εκδημοκρατισμός της οικονομίας. Και, ενώ ομολογούμε ότι είναι απολύτως θεμελιώδες, πολλές φορές το αφήνουμε εκτός της προβληματικής μας. Οι συνεταιριστικές μορφές τουλάχιστον θέτουν αυτό το ερώτημα. Αλλά δεν νομίζω ότι μπορούμε να τις βλέπουμε αυτόνομα. Αποτελούν βήμα προς τα εμπρός, αλλά, αν θα πρέπει να ανταγωνίζονται μεταξύ τους λειτουργώντας μέσα στο ευρύτερο καπιταλιστικό σύστημα, μπορεί να είναι πολύ προβληματικές.

Εκεί είναι που συναντάμε τις «μεγάλες δομές», όπως είναι το κράτος. Προσωπικά δεν θα χρησιμοποιούσα την έκφραση «πέρα από το κράτος». Για μένα, το κράτος είναι μια αρένα πάλης, δεν είναι απαραίτητα καλό ή κακό. Γεννήθηκα παιδί της εργατικής τάξης και με πολύ σοβαρά προβλήματα υγείας. Ως παιδί δεν θα μπορούσα να ζήσω χωρίς το κράτος πρόνοιας. Είναι πολύ δύσκολο να πω απλά «ας τα εγκαταλείψουμε όλα αυτά». Είναι πραγματικά σοβαρό πώς κατασκευάζουμε ιδέες συναφείς με την έννοια του κράτους, την ιδέα του δημοσίου, της συλλογικότητας, δηλαδή του τρόπου με τον οποίο ως κοινωνία μοιραζόμαστε κινδύνους και κόστη, όπως, για παράδειγμα, συμβαίνει με το Εθνικό Σύστημα Υγείας.

Ένας τρόπος για την παραγωγή της ιδέας της συλλογικότητας είναι μέσα από το κράτος. Σήμερα το κράτος δεν θυμίζει κάτι τέτοιο, αλλά δεν ήταν πάντα έτσι. Τη δεκαετία του 1950 η λέξη «δημόσιο» αποτύπωνε κάτι καλό, ενώ η λέξη «ιδιωτικό» κάτι κακό. Μπορεί πάντα να υπήρχε κριτική, αλλά οι δημόσιες επενδύσεις θεωρούνταν σε γενικές γραμμές κάτι θετικό. Η εκπαίδευση δεν νοούνταν ως κόστος, όπως συμβαίνει στο νεοφιλελευθερισμό, αλλά ως επένδυση, πράγμα που δείχνει έναν πολύ διαφορετικό τρόπο σκέψης. Αν μπορούν να αλλάξουν αυτές οι θεωρήσεις, τότε μπορεί να αλλάξει και η σχέση του ατόμου με το κράτος ή το τι μπορεί να κάνει ένα κράτος. Συνεπώς, δεν θα ήθελα απλά να αποκλείσω κάθε μορφή κρατικής δομής.

Για παράδειγμα, αν σκεφτούμε τα κοινοτικά συμβούλια στη Βενεζουέλα, για τα οποία μίλησανωρίτερα, αυτά έχουν ενεργοποιηθεί από το κράτος και η ύπαρξή τους στηρίζεται στο κράτος. Αυτό είναι που θέτει το αρχικό πλαίσιο λειτουργίας και τους παρέχει πόρους που, εκτός από χρήματα, είναι κατάρτιση και υποδομές. Έτσι γίνεται δυνατή η τοπική αυτοδιάθεση, κατά κάποιον τρόπο. Όμως δημιουργείται και μια εξάρτηση από το κράτος. Και, καθώς το κράτος κυριαρχείται από το σοσιαλιστικό κόμμα, εκείνο είναι υπεύθυνο για τη δημιουργία αυτών των σχέ-

σεων. Και εκεί υπεισέρχονται εκείνες οι φωνές –δεν ξέρω αν θα μπορούσαμε να τις αποκαλέσουμε ακροαριστερές– που υποστηρίζουν ότι το κράτος παρέχει τη δυνατότητα στις τοπικές κοινωνίες να μετέχουν όχι για να δώσει στους ανθρώπους τη δυνατότητα για αυτόνομο λόγο, αλλά για να ελέγξει τα δυνητικά αυτόνομα κινήματα.

Προσωπικά, πιστεύω πως θα πρέπει να συνδυάζεται ένα προοδευτικό κράτος με έναν μεγάλο αριθμό αυτόνομων κινήματων. Τα κοινοτικά συμβούλια είναι χρήσιμα, καθώς συνδυάζουν και τα δύο, όπως επίσης και οι ευρείες διαβουλεύσεις που καθιέρωσε ο Τσάβες. Θα έλεγα ότι είναι απαραίτητο ένα πλέγμα που να συνδυάζει σε κάποιο βαθμό όλες αυτές τις σχέσεις. Γι' αυτό και η αίσθησή μου είναι ότι αυτό που επιχειρείται στη Λατινική Αμερική σήμερα είναι ένα τεράστιο πείραμα, ριψοκίνδυνο αλλά και πολύ ελπιδοφόρο. Θέλω να πω ότι το πέρασμα από τις παλιές ολιγαρχίες και δικτατορίες σε αυτό που συμβαίνει σήμερα είναι ένα καταπληκτικό πείραμα. Και, όπως σε κάθε πείραμα, παίρνεις ρίσκο και δεν ξέρεις ποιο θα είναι το τελικό αποτέλεσμα. Όταν βρίσκεσαι εκεί, νιώθεις πραγματικά ότι είναι μια τεράστια διαδικασία και ότι το αποτέλεσμα είναι άγνωστο, αβέβαιο. Η πολιτική είναι αβέβαιη και θα πρέπει να παίρνονται ρίσκα.

Προσωπικά, αισθάνομαι απολύτως αλληλέγγυα σε αυτήν τη διαδικασία. Αν υπάρχει μια παγκόσμια πρόκληση για το νεοφιλελευθερισμό σήμερα, είναι αυτή η ήπειρος στο Νότο που τα βάζει με το Βορρά. Μου φαίνεται ότι είναι μια σημαντική ιστορία, και οι ΗΠΑ το γνωρίζουν αυτό. Αυτός είναι ο λόγος που επέτρεψαν τα πραξικοπήματα παλαιότερα στην Ονδούρα και τώρα στην Παραγουάη. Οι δύο αυτές χώρες, αμέσως μετά τα πραξικοπήματα, εισήλθαν στις αγορές. Κανένα πρόβλημα, απόλυτη ελευθερία των δυνάμεων της αγοράς! Γι' αυτό οι ΗΠΑ πίεσαν να μην επανεκλεγεί ο Τσάβες, δαπανώντας εκατομμύρια δολάρια και διαδίδοντας πολλά ψευδή δημοσιεύματα στον τύπο της χώρας.

Μιλήσατε πριν για ανταγωνισμό μεταξύ των συνεταιρισμών. Είναι απαραίτητα κακός αυτός ο ανταγωνισμός; Για παράδειγμα, η ανταλλαγή υπηρεσιών μεταξύ συνεταιρισμών δεν είναι κάτι θετικό;

Ντ.Μ.: Η ισότιμη ανταλλαγή φυσικά. Για κάτι τέτοιο, όμως, χρειαζόμαστε μια ολόκληρη αλλαγή είτε της παραγωγής είτε συγκεκριμένων τομέων που θα λειτουργούν συνεταιριστικά. Αν δεν δομήσουμε μια διαφορετική οικονομία, οι συνεταιρισμοί θα χτυπηθούν κυρίως από τις δυνάμεις εκτός του συνεταιριστικού τομέα. Κάτι που βρίσκω ενδιαφέρον είναι πως η Λατινική Αμερική χτίζει μια ένωση που δεν είναι μόνο οικονομική. Υπάρχουν πολλές συμμαχίες (UNASUR, ALBA, Petrocaribe) που δεν έχουν να κάνουν με το ελεύθερο εμπόριο, αλλά με την αλληλοβοήθεια. Το ίδιο θα μπορούσε να γίνει και αλλού.

Και δεν είναι μόνο οι επιχειρήσεις και οι συνεταιρισμοί. Στο πλαίσιο του νεοφιλελεύθερου καπιταλισμού, κάθε χώρα πρέπει να ανταγωνίζεται τις άλλες, κάθε περιφέρεια τις άλλες περιφέρειες, κάθε πόλη τις άλλες πόλεις. Πρόκειται για ένα είδος «γεωγραφικοποίησης του ανταγωνισμού», που αποτελεί βασικό σχήμα της νεοφιλελεύθερης οικονομίας: σαν να μας λένε ότι όλοι οι χώροι πρέπει να συμπεριφέρονται σαν να ήταν ανταγωνιζόμενα υποκείμενα. Όμως, ένας από τους όρους που μπορούμε να αμφισβητήσουμε είναι αυτός καθαυτός ο ανταγωνισμός. Η Λατινική Αμερική σήμερα επιχειρεί να δείξει ότι οι χώρες μπορούν να μην ανταγωνίζονται μεταξύ τους. Ο νεοφιλελευθερισμός προσπαθεί να αιχμαλωτίσει τη φαντασία μας, εμείς όμως μπορούμε και πρέπει να αρχίσουμε να σκεφτόμαστε διαφορετικά.

Θα σας μιλήσω με ένα παράδειγμα. Την προηγούμενη περίοδο, όταν στο Λονδίνο είχαμε κατά κάποιον τρόπο μια αριστερή δημοτική αρχή, αναπτύχθηκε μια σχέση μεταξύ της πόλης και του Καράκας της Βενεζουέλας. Το Καράκας μάς έδωσε φθηνό πετρέλαιο, το οποίο χρησιμοποιήθηκε για τις δημόσιες συγκοινωνίες, με αποτέλεσμα οι άνεργοι και οι συνταξιούχοι να έχουν φθηνότερο εισιτήριο για τις καθημερινές τους μετακινήσεις. Σε αντάλλαγμα, το Λονδίνο πρόσφερε στο Καράκας τεχνογνωσία σε θέματα δημόσιων συγκοινωνιών φιλικών προς το περιβάλλον, κάτι που διαφορετικά το Καράκας θα έπρεπε να το αναζητήσει σε ιδιωτικές συμβουλευτικές εταιρείες. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι, στο καπιταλιστικό πλαίσιο, αυτό ήταν απλά μια ισότιμη ανταλλαγή ή μια διαπραγμάτευση, αν θέλετε. Και όμως, αυτή η εξαιρετική πρωτοβουλία αντιμετωπίστηκε με μεγάλη εχθρότητα από άλλους πολιτικούς χώρους. Η παράταξη των φιλελεύθερων δημοκρατών, ένα κεντρώο κόμμα στο δήμο, δήλωσε ότι αυτή η κίνηση «υποβαθμίζει το κράτος μας σε κράτος του τρίτου κόσμου», εξαιτίας του γεγονότος και μόνο ότι είχαμε μια ισότιμη ανταλλαγή με μια χώρα του παγκόσμιου Νότου. Ένα από τα πρώτα μέτρα που πήρε η δεξιά, όταν κέρδισε τις επόμενες δημοτικές εκλογές, ήταν η κατάργηση αυτής της συμφωνίας μεταξύ Λονδίνου και Καράκας! Αυτό δείχνει ότι η συμβολική ισχύς τέτοιων κινήσεων είναι τεράστια. Πιστεύω ότι υπάρχουν δυνατότητες για την ανάληψη τέτοιων πρωτοβουλιών. Για παράδειγμα, παλαιότερα σκεφτόμουν ότι, αν υπήρχαν αρκετές πόλεις στην Ευρώπη με αριστερή δημοτική αρχή, θα μπορούσαν να στήσουν ένα τέτοιο δίκτυο, αρνούμενες να ανταγωνίζονται η μία την άλλη και, αντίθετα, να αναπτύσσουν προγράμματα που να στηρίζονται στη συνεργασία και την ισότιμη ανταλλαγή.

Θα θέλαμε, τέλος, να σας ρωτήσουμε ποια είναι η εντύπωση που αποκομίσατε, στη διάρκεια του ταξιδιού σας, από την Αθήνα της κρίσης.

Ντ.Μ.: Όταν κάποιος επισκέπτεται σήμερα την Αθήνα και έχει μια επιφανειακή – απλά οπτική – επαφή με την πόλη, τότε μπορεί μεν να δει τα κλειστά μαγαζιά και τους αστέγους, μπορεί όμως και εύκολα να πει (όπως πολλοί ξένοι δημοσιογράφοι) «Κρίση; Ποια κρίση;»: οι άνθρωποι πηγαίνουν στις δουλειές τους, διασκεδάζουν, τα μαγαζιά στο κέντρο της πόλης φαίνονται να λειτουργούν κανονικά. Αυτό όμως είναι απλώς μια εικόνα. Για παράδειγμα, όταν ήμουν στη Νικαράγουα τη δεκαετία του 1980, με την πρώτη κυβέρνηση των Σαντινίστας, η χώρα βρισκόταν σε ολοκληρωτική κρίση με τον πόλεμο των Κόντρας και όμως οι άνθρωποι συνέχιζαν να ξυπνάνε το πρωί, να επισκέπτονται ο ένας τον άλλον, να τα βολεύουν με κάποιον τρόπο κ.λπ.

Επομένως, πιστεύω ότι οι προσεγγίσεις μας για την κρίση θα πρέπει να είναι πιο σαφείς, πιο στοχαστικές και πιο αναλυτικές. Η αριστερά της γενιάς μου θεωρούσε την κρίση μια μικρή φωτιά, μια σπίθα που θα γινόταν η φλόγα της ελπίδας για την κατάρρευση του καπιταλισμού – μια κατάρρευση που θεωρούσαμε ότι περιμέναμε ήδη πολύ καιρό. Βλέπουμε όμως ότι αυτό δεν συμβαίνει έτσι απλά. Γι' αυτό πρέπει να γίνουμε πιο σαφείς και πιο συγκεκριμένοι όταν μιλάμε για κρίση. Ας δούμε, για παράδειγμα, το θέμα της ενεργειακής κρίσης σήμερα. Στη δύση θεωρούμε ότι η ενεργειακή κρίση δεν μας επιτρέπει να ανάψουμε το κλιματιστικό μας όσο θα θέλαμε ή ότι πρέπει να κλείνουμε τα φώτα όταν βγαίνουμε από ένα δωμάτιο. Και αυτήν την κατάσταση τη θεωρούμε κρίση γιατί είναι ένα συγκεκριμένο γεγονός που θίγει σημαντικούς ανθρώπους, όπως είναι οι πλούσιοι της δύσης. Αλλά η κρίση της έλλειψης ηλεκτρικής ενέργειας για τον παγκόσμιο νότο ή το γεγονός ότι παιδιά πεθαίνουν από την πείνα κάθε μέρα, αυτό δεν αποτελεί είδηση, γιατί ακριβώς συμβαίνει κάθε μέρα και συμβαίνει σε «αυτούς» και όχι σε «εμάς». Έτσι, θεωρούμε ότι πρόκειται για ένα ατυχές αποτέλεσμα του τρόπου με τον οποίο λειτουργεί το σύστημα.

Το γεγονός αυτό, η φτώχεια του παγκόσμιου Νότου, με κάνει να σκέφτομαι ότι βρισκόμαστε διαρκώς σε κρίση. Γιατί όμως δεν χρησιμοποιούμε τη λέξη «κρίση» όταν τόσο πολλοί άνθρωποι πεθαίνουν από αυτό το σύστημα; Μια σαφέστερη και βαθύτερη ανάλυση σε σχέση με την κρίση στην οποία αναφερόμαστε, πιστεύω ότι θα μπορούσε να οδηγήσει σε πολύ χρήσιμα πολιτικά συμπεράσματα. Δεν είναι απλά θέμα ορολογίας. Είναι μια εμβάθυνση στη σκέψη μας, η οποία θα μπορούσε να προσφέρει τη δυνατότητα επαναπροσδιορισμού των πολιτικών μας προτεραιοτήτων.

...για τον Γιώργο Μαρνελάκη (1975-2013)

Από την Κυριακή 24 Φεβρουαρίου 2013 δεν είναι πια μαζί μας ο Γιώργος Μαρνελάκης, μετά από πολύμηνη μάχη με τον καρκίνο. «Έφυγε», όπως συνηθίζεται να λέμε, περιβαλλόμενος από την αγάπη του συντρόφου του και της κοινωνικής οικογένειας που ο ίδιος είχε συγκροτήσει γύρω του. Ένα μέλος κι εγώ αυτής της κοινωνικής οικογένειας, γνώρισα τον Γιώργο τα τελευταία χρόνια των προπτυχιακών του σπουδών στη σχολή Αρχιτεκτόνων του ΕΜΠ, εκεί γύρω στο 1998, όταν παρακολούθησε παραπάνω από μία φορές το μάθημα «Φύλο και Χώρος» που διδάσκαμε τότε με την Άννη Βρυχέα. Στον μικρό χώρο που προσπαθούσε να ανοίξει εκείνο το μάθημα, μέσα σε έναν ακαδημαϊκό περίγυρο που αντιστεκόταν αν όχι αντιδρούσε ενεργητικά στην ύπαρξή του, επέστρεψε ο Γιώργος, μετά τις λαμπρές μεταπτυχιακές του σπουδές στο Λονδίνο, για να συμβάλει, ως διδάσκων πια, με νέες ιδέες και επεξεργασίες. Η επιστροφή του συνέπεσε με την ευτυχή συγκυρία όπου, χάρη στις στοχευμένες ευρωπαϊκές χρηματοδοτήσεις, δόθηκε η δυνατότητα για ανάπτυξη σπουδών φύλου στα πανεπιστήμια. Έτσι, βρέθηκε να διδάσκει στην Αθήνα και το Βόλο μαθήματα για τους τρόπους με τους οποίους η συγκρότηση και ερμηνεία του αστικού χώρου ενσωματώνει και αναπαράγει αντιλήψεις για τη σεξουαλικότητα, το φύλο, το σώμα. Παράλληλα συμμετείχε σε μια σειρά από συνέδρια και επιστημονικές συναντήσεις όπου είχε την ευκαιρία να αναπτύξει καινοτόμες προσεγγίσεις του (αστικού) χώρου.

Για τον Γιώργο Μ. η σεξουαλικότητα και το φύλο, ως στρατηγικές για την προσέγγιση της γνώσης, δεν μπορούν να μελετηθούν ανεξάρτητα. Διαμορφώνουν δύο διακριτά πεδία επιστημονικού προβληματισμού και συγκρότησης θεωρητικών επιχειρημάτων που σχετίζονται αλλά δεν ταυτίζονται: «δεν μπορεί να υπάρξει έννοια ομο- ή ετερο-σεξουαλικότητας χωρίς μια έννοια φύλου». ¹ Παράλληλα, ως έννοιες που συγκροτήθηκαν για την προσέγγιση μορφών καταπίεσης, χρειάζεται να μελετηθούν ξεχωριστά, προκειμένου να επανασυνδεθούν, αποφυσικοποιώντας κάθε πιθανό συνδυασμό τους. «Πόσο σταθερή και συμμετρική είναι η διάκριση ομοφυλοφιλία/ετεροφυλοφιλία; Πόσο η σεξουαλική ταυτότητα έχει έμφυλο νόημα και περιεχόμενο ή ιδιαίτερη τοποθεσία στο σώμα; Πόσο αληθινό είναι το έμφυλο δίπολο γυναίκα/άνδρας», αναρωτιόταν ο Γιώργος σε ένα από τα πρώτα σχετικά του κείμενα.

Η εμβάθυνση του Γιώργου Μ. στις λεσβιακές/γκέι και τις φεμινιστικές σπουδές, στις queer κριτικές και την ψυχανάλυση, τον οδήγησε σε αναζητήσεις αναλυτικών κατηγοριών που δεν ορίζονται μονολιθικά και σταθερά, αλλά παραμένουν ανοικτές και περιεκτικές. Από αυτή την άποψη, συναντούν προσεγγίσεις του χώρου και της χωρικότητας οι οποίες αντιμετωπίζουν τα εμπόδια, τις μετατοπίσεις, τον κατακερματισμό, ως εγγενή χαρακτηριστικά του χώρου, ειδικότερα του χώρου της πόλης, με τις πολλαπλές αντιθέσεις και βαθμούς απροσδιοριστίας και έκπληξης. Στους φανταστικούς, φαντασιακούς, συμβολικούς, αλλά και πολύ υλικούς χώρους ο Γιώργος αναζητάει μεθόδους και θεωρητικά εργαλεία για να διερευνήσει «αδύνατες χωρικότητες» που συνδέονται με τη σεξουαλικότητα την επιθυμία, την απόλαυση, τα πεδία (ομο)ερωτικής κοινωνικότητας. Στις αναζητήσεις του αυτές εντάσσεται και μια πιο πρόσφατη ερευνητική του κατεύθυνση σε σχέση με την ανάδειξη του σώματος σε διεπιστημονικό ερευνητικό εγχείρημα. Η αντι-

1 Φράσεις από κείμενα του Γιώργου Μαρνελάκη

μετώπιση του σώματος, της πιο κοντινής μας γεωγραφίας, «ως εργαλείου για την παραγωγή (queer) γνώσης και έρευνας» αντιπαρατίθεται σε παγιωμένες προσλήψεις του ως δοσμένου από τη φύση και αμετάβλητου. Αξίζει εδώ να θυμηθούμε τη δουλειά του για το cruising, για το AIDS ως αφετηρία για να ξανασκεφτούμε την παγκοσμιοποίηση, για τη συγκρότηση της πόλης ως αντικείμενο λόγου, για τις πολιτικές των σωμάτων και τα ερωτήματα που αυτές εγείρουν για τις μεθόδους, τις υποθέσεις και τις πρακτικές της έρευνας.

Από την Πέμπτη 27 Φεβρουαρίου ξεκίνησε και πάλι το μεταπτυχιακό μάθημα «Έμφυλες Πολιτισμικές Προσεγγίσεις του Αστικού Χώρου» που, από το 2005, διδάσκαμε μαζί με τον Γιώργο. Η μακροχρόνια γνωριμία μας, η ανταλλαγή και κάποτε σύγκρουση επιχειρημάτων (και, βέβαια, γενεών και επιλογών ζωής), τα πλησιάσματα και οι απομακρύνσεις, όλη αυτή η επιτελεστικότητα της καθημερινότητας, θα μπορούσε να οδηγήσει σε ένα δύσκολο αν όχι ανέφικτο εγχείρημα. Όμως το μάθημα αποτέλεσε ένα πεδίο εξαιρετικά γόνιμης συνεργασίας, ένα άνοιγμα χώρου και απόλαυσης, από όπου δεν χάθηκαν οι ιδιαίτερες θέσεις μας και ενδιαφέροντα, αλλά δοκιμάστηκαν τρόποι συνύπαρξης, ανάπτυξης επιχειρημάτων και διεύρυνσης των επεξεργασιών. Είναι τόσο απίστευτη και αβάσταχτη η οριστική απουσία του...

Ντίνα Βαΐου
Καθηγήτρια ΕΜΠ
8 Μαρτίου 2013